Bureau Rotterdam
van de Joodsche Raad te Amsterdam;
Collaboratie, schipperen of verzet?

huisnummerplaatje Essenburgsingel 24b

© R A Snijders / JoodsAm...erdam

Naam: R A Snijders
[redacted]
Onderdeel: eindscriptie
Scriptiebegeleider: Bart Wallet
Inleverdatum: 29 juni 2018

Samenvatting

In de historiografie is veel geschreven en gediscussieerd over de Joodse Raad voor Amsterdam. De discussie kwam al kort na de oorlog op gang toen de Joodse Raad werd onderzocht door de Joodse Ereraad en vlak daarna, toen tal van historici waaronder Jacques Presser en Loe de Jong, schreven over de raad en zijn bestuurders. Over de lokale afdelingen van de raad is minder geschreven. Wel is bekend dat de afdeling Enschede actief zocht naar onderduikplaatsen en de afdeling Den Haag veel hand- en spandiensten verleende aan de bezetter.

Een van de eerste historische documenten over de afdeling Rotterdam werd geschreven door Hartog Valk, een medewerker van de raad. Zijn verslag werd de basis voor het dominante beeld over de Rotterdamse afdeling. Het beeld dat ontstond was dat er verzet gepleegd werd en in deze scriptie wordt dit onderzocht. Was er verzet, in welke bestuurlijke lagen van de afdeling vond dit plaats en wat hield dit verzet dan in? Om dit te kunnen duiden heb ik onderzocht wie de Rotterdamse afdeling vormden en of er verzetsdaden door deze personen te achterhalen zijn. Daarvoor zijn de namen die door Valk genoemd werden gecontroleerd met de bronnen. Dit aspect van het verslag van Valk blijkt te kloppen maar het fenomeen is omvangrijker dan hij schetste. Niet alleen werd er meer gedaan door de door hem genoemde personen, ook was er verzet door andere medewerkers van de raad. Valk noemde de laatste voorzitter van de afdeling Rotterdam, Amandus Wolfsbergen, en vertelde dat hij Joden in de onderduik hielp. Er is echter meer over hem te vertellen. Wolfsbergen had de lopende zaken kunnen afhandelen en de oorlog kunnen overleven. Hij genoot enige bescherming door zijn gemengde huwelijk. Hij koos ervoor om geld in te zamelen voor ondergedoken Joden, wat hem uiteindelijk het leven kostte. Maar hij pleegde meer verzet en hij was niet de enige die dat deed. In dit onderzoek wordt ingegaan op wat er aan verzet door verschillende medewerkers van de Rotterdamse Joodse Raad achterhaald kon worden.

Deze scriptie completeert de historiografie over de afdeling Rotterdam van de Joodse Raad voor Amsterdam. Niet alleen omdat nagegaan wordt wie er inzaten en wat hun rol was, maar vooral ook vanwege de analyse van de vormen van verzet die door medewerkers van de raad werden gepleegd.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

Inhoud

Samenvatting 2

Inleiding 5

Methodologie en onderzoeksvragen 10

1. Status quaestionis 11

1.1. Artikel H. J. Valk 12

1.2. De organisatie van de Joodse Raad Rotterdam 13

1.3. Deelconclusie 14

2. Wie vormden de Joodse Raad Rotterdam? 15

2.1. 'Hoofdbestuur' 17

2.1.1. Maurits Zilversmit – Leider Joodse Raad Rotterdam beginperiode 17

2.1.2. Dr. Hendrik Cohen – Voorzitter 17

2.1.3. Mr. Mark Louis van den Berg - Secretaris 18

2.1.4. Izaac Jacobsen – Adjunct-Secretaris 19

2.1.5. Mr. Amandus Wolfsbergen – Voorlichtingsdienst / Voorzitter vanaf september 1943 19

2.1.6. Deelconclusie 20

2.2. Overige leidinggevenden 21

2.2.1. Jona Bosman – Afdeling Arbeidsbemiddeling 21

2.2.2. Maurits Bosman - Afdeling Huiszorg, Afdeling Arbeidsbemiddeling, Correspondentie Buitenland 21

2.2.3. Mozes van Buren – Verzorgingsdienst 23

2.2.4. Martin Wolf Cats - Leider Ondersteuning Sociale Zorg 23

2.2.5. Louis Cohen - Loodsdienst 24

2.2.6. Maurits van Coevorden - Secretaris Contactcommissie Handelsagenten en Handelsreizigers 24

2.2.7. Hendrik van Daelen – Afdeling Heffing, Afdeling Financiën 24

2.2.8. Mr. Maurits Franken – Afdeling Voorlichting 24

2.2.9. Willem de Liver – Contactadres Hillegersberg 25

2.2.10. James Polak – Afdeling Financiën 25

2.2.11. Mr. Marius Joseph Pool – bestuurslid 26

2.2.12. Mr. Jakob Slijper – Contactadres Blijdorp 26

2.2.13. Hartog Joseph Valk – Verzorgingsdienst 26

2.2.14. Mr. Michel Louis Weijl – Afdeling Voorlichting 27

2.2.15. F. Wessel – Afdeling Sociale Zorg 27

2.2.16 Deelconclusie 27

2.3. Medewerkers op 'de werkvloer' 28

2.3.1. Herman van Coevorden – medewerker in Loods 24 28

2.3.2. Carry Ulreich – verzorging en koerier 28

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

2.3.3. Rachel Ulreich – typiste 28
2.3.4. Gustav (Getzel) Ulreich - kledingatelier 29
2.3.5. Abraham Louis (Bram) de Lange - koerier 29
2.3.6. Fie Hartog - medewerker Afdeling Sociale Zorg 29
2.3.7. Regina Goldsteen – Ziekenverplegingsartikelen 29
2.3.8. Max Ekstein – klusjesman 30
2.3.9. Moritz Machiel Moses - koerier 30
2.3.10. Harry Cohen - kantoorwerk 30
2.3.11. Deelconclusie 30
2.4. Gelieerd aan de Joodse Raad Rotterdam 31
2.4.1. Dr. David Hausdorff – medische keuringen 31
2.4.2. Deelconclusie 31
3. Hulp en verzet vanuit medewerkers van de Joodse Raad 32
3.1. Mr. Amandus Wolfsbergen en de financiële hulp 34
3.2. Mr. Marius Joseph Pool – verzet in het hoofdbestuur 36
3.3. Fie Hartog en de Afdeling I 37
3.4. Max Ekstein – van hulp tot verraad 39
3.5. Dr. David Hausdorff en de medische keuringen 40
3.6. Deelconclusie 41
4. Conclusie 42
4.1. Aanbeveling verder onderzoek 44
5. Appendix 46
5.1 Demografische gegevens over het Rotterdamse Jodendom 46
5.2 De Joodse gemeenschap in Rotterdam na de oorlog - herinneringscultuur 48
6. Bronnen 49
6.1. Archieven 49
6.1.1. Stadsarchief Rotterdam 49
6.1.2 NIOD 49
6.1.3. Archief Joods Historisch Museum 49
6.1.4. Nationaal Archief te Den Haag. 49
6.1.5. Online en websites 49
6.2. Documentaire en televisie 50
6.3. Bijzondere illustraties 50
6.4. Oral history (interviews en gesprekken) 50
6.5 Literatuurlijst 51
7. Met dank aan: 53
8. Bijlagen 53

©R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

Inleiding

Begin 1943 werd de op 7 augustus 1845 in Goedereede geboren Joodse Jannetje Philipse – Van Buren door haar zoon en haar kleinzoon Ed met de taxi vanaf haar woning op de Koopmanstraat 7 te Brielle naar het plaatselijke tramstationnetje gebracht. Ze had een oproep gekregen en moest zich melden. Ed zwaaide haar uit en de tram bracht haar naar het stationnetje op de Rosestraat in Rotterdam vanwaar ze werd overgebracht naar Loods 24, de Rotterdamse verzamelplaats voor Joden die op transport moesten. Jannetje ging naar Westerbork en op 2 maart volgde de deportatie naar vernietigingskamp Sobibor waar ze, als ze de deportatie al overleefd heeft, op 5 maart 1943 werd vermoord.[1]

Jannetje Philipse - Van Buren

De oproep voor Jannetje werd verstrekt door de bezetter. Het Bureau Rotterdam van de Joodse Raad voor Amsterdam (hierna Joodse Raad Rotterdam) werd verantwoordelijk gesteld voor de organisatie van de deportaties vanuit zijn werkgebied.[2] In het geval van Jannetje lag de verantwoordelijkheid van dit Bureau bij het vervoer per stoomtram van Brielle naar de Rosestraat in Rotterdam gevolgd door het overbrengen naar Loods 24 bij de Stieltjesstraat, het verblijf in deze loods en de deportatie naar doorgangskamp Westerbork.

©R A Snijders / JoodsAmsterdam / \

[1] Interview met Ed Philipse, 2012.

[2] Raymund Schütz, antwoord per email van 11 mei 2018: 'Voortbordurend op *Vermoedelijk op transport*, werd de Joodse Raad in Rotterdam niet op de hoogte gesteld, ze kregen geen doorslag van de lijst. Pas als iemand via de Antragstelle in Westerbork contact opnam, dus na binnenkomst in Westerbork, werd de JR Rotterdam op de hoogte gesteld. Doorgaans liepen ze achter de feiten aan. Of dat ook voor Brielle geldt? Plaatselijke omstandigheden konden verschillen. In 1943 in Brielle zal het anders kunnen zijn gegaan dan in 1942 in Rotterdam.'

Geschiedschrijving over de Joodse Raad is uitermate gecompliceerd en het verhaal bestaat niet uit zwart of wit maar uit een veelvoud aan grijstinten. Meningen over de raad lopen onder historici sterk uiteen en zelfs drieënzeventig jaar na de oorlog wordt het discours beïnvloed door emoties en onbeantwoorde vragen. Er is geen eensluidende visie op de Joodse Raad. In het boek *Geschiedschrijving als opdracht, Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* is te lezen hoe de visie op de Joodse Raad grofweg in drie zienswijzen uiteenvalt.[3]

Het eerste grote werk over de Jodenvervolging schreef Abel Herzberg in 1950, *Kroniek der Jodenvervolging*. Herzberg, zionist en in 1940/1941 directeur van het Joods Werkdorp Wieringermeer, verdedigde de Joodse Raad.[4] De volgende grote historicus die over de Joodse Raad schreef was Jacques Presser. Hij kreeg in 1950 de opdracht tot het schrijven van *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940 – 1945)* en deed daar vijftien jaar over. Hij veroordeelde de raad.[5] Het standaardwerk van Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, geeft over de Joodse Raad een genuanceerder beeld en bevindt zich tussen deze twee uitersten. De Jong wijst in zijn werk vooral op het gebrek aan medeleven en activiteit van de Nederlandse autoriteiten.[6]

De Joodse Raad lag onder het vergrootglas van de bezetter en om juist daar verzet te plegen vereiste veel moed. Er is weinig over dit verzet gedocumenteerd, enerzijds doordat dit zo min mogelijk bekend mocht worden, anderzijds daar veel van de verzetsplegers en de mensen om hen heen de oorlog niet overleefden. Verder wordt met 'verzet' in de context van deze scriptie niet het grote georganiseerde verzet binnen een verzetsgroep bedoeld, maar persoonlijke verzetsdaden die de vernietiging van het Nederlandse Jodendom, op welke wijze dan ook, belemmerden. Verhalen over verzet binnen de Amsterdamse Joodse Raad zijn bekend. Een sprekend voorbeeld zijn de verhalen over medewerkers van de Joodse Raad die meehielpen met het redden van kinderen uit de crèche aan de Plantage Middenlaan.[7] Zijn er soortgelijke verhalen voor Rotterdam? De hoofdvraag in dit onderzoek is of er verzet was vanuit medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam en wat dit verzet inhield. De Joodse Raad Rotterdam is dan beter te positioneren binnen de geschiedschrijving over het verzet in verhouding tot de andere lokale afdelingen.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsErfgoedRotterdam

[3] Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging* (Amsterdam 1998).
[4] Kristel *Geschiedschrijving als opdracht,* 40.
[5] Kristel *Geschiedschrijving als opdracht,* 64.
[6] Kristel *Geschiedschrijving als opdracht,* 73.
[7] Er werden zeker 600 kinderen gered uit deze crèche.

De Joodse Raad voor Amsterdam werd op initiatief van de bezetter op 13 februari 1941 opgericht.[8] Dit gebeurde na rellen die uitbraken na provocaties door de Weerbaarheids Afdeling (WA), de militie van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB).[9] De dood van een WA-man tijdens de confrontaties werd door Hans Böhmcker, de vertegenwoordiger van het Duitse Rijk voor de stad Amsterdam, aangegrepen om een aantal representanten van de Joodse gemeenschap op zijn kantoor te ontbieden.[10] Hij verordonneerde de oprichting van een Joodse Raad die verantwoordelijk werd gesteld voor het bewaren van rust en orde onder de Joodse bevolking.[11] Deze representanten moesten de raad samenstellen. De Joodse Raad stond onder toezicht van de bezetter en moest het beleid uitvoeren. Dit beleid werd steeds dwingender en verliep via tal van maatregelen zoals het inleveren van wapens na de rellen van februari 1941, de oprichting van het Joodse Weekblad waarmee de bezetter bekendmakingen voor de Joodse bevolking kon doen, tot aan het meewerken aan de deportaties.

Naast de Joodse Raad bestond de Joodse Coördinatie Commissie (JCC).[12] Deze commissie werd in december 1940, vanuit de Joodse bevolking, opgericht als overkoepelend orgaan om 'onder moeilijke omstandigheden leiding te geven aan de Joodse gemeenschap'.[13] De JCC weigerde direct contact met de bezetter.[14] De commissie had een volledig verschillende achtergrond dan de Joodse Raad en kan niet gezien worden als zijn voorganger. Beide organisaties bestonden een tijd naast elkaar tot de bezetter de Joodse Raad tot enige vertegenwoordigende instantie verklaarde en de JCC in november 1941 werd opgeheven.[15] Er zijn verschillende leden van de JCC die overstapten naar de Joodse Raad omdat ze dachten dat ze daar de belangen van de Joodse bevolking konden behartigen.

Een aanstelling bij de Joodse Raad was gewild daar de medewerkers in aanmerking kwamen voor een 'Sperre'. Met die Sperre werd hun deportatie ´tot nader order´ uitgesteld. De Joodse Raad telde in april 1943 in Amsterdam 14.550 medewerkers.[16] Na verloop van tijd werd door de bezetter de verleende 'Sperren' voor grote groepen medewerkers ongeldig

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

[8] Dr. J. Presser, Ondergang. *De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940-1945*) (Den Haag 1985), deel 1, 81.
[9] Ibidem, 79.
[10] Ibidem, 81.
[11] Ibidem, 81.
[12] Niet te verwarren met de naoorlogse Joodse Coördinatie Commissie.
[13] Katja Happe, *Veel valse hoop, de Jodenvervolging in Nederland 1940 – 1945* (Amsterdam 2018) 93 en 112.
[14] Ibidem, 112
[15] Archief Joods Historisch Museum, brief Coördinatie Commissie d.d. 3 november 1941.
[16] Marnix Croes, The Holocaust in The Netherlands and the Rate of Jewish Survival in *Holocaust and Genocide Studies, V20 N3* (Winter 2006), 486 - 488.

verklaard, waarna voor velen de deportatie volgde.[17] Het werd een ingewikkeld spel rond het verkrijgen van een Sperre, het gehoorzaam opvolgen van eisen om de Sperre niet te verliezen, het zoeken naar uitwegen en verschuivende persoonlijke grenzen tussen wat men wel en niet aanvaardbaar achtte. Het werd schipperen tussen wat moest en wat (nog) kon.

De collaboratie door de Joodse Raad, hier bedoeld als 'voldoen aan de eisen van de vijand' en niet als 'heulen met de vijand', beleefde zijn dieptepunt bij het voldoen aan de eisen rond de deportaties. Men volgde de harde eisen van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung op.[18] De Joodse Raad zat in een spagaat tussen het beschermen van de eigen Joodse gemeenschap en de dwingende eis van de bezetter. Historicus Loe de Jong vatte dit in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* als volgt samen: 'Voor de Joodse Raad zelf en voor zijn voornaamste medewerkers gold dan ook dat zij, het besef verdringend van wat zij objectief deden: de bezetter helpen bij het vlot deporteren van andere Joden, subjectief de overtuiging koesterden dat zij juist door die hulp aan die deportaties een deel van hun hardheid ontnamen; ook vertrouwden zij dat zij door de stiptheid waarmee zij de hun opgedragen werkzaamheden uitvoerden, alsmede door het nalaten en, waar mogelijk, tegengaan van verzet, bereikten dat de deportaties niet plaatsvonden in het tempo dat, naar zij meenden, de bezetter maximaal mogelijk was.'[19]

Naast de omvangrijke Joodse Raad in Amsterdam bestonden er afdelingen in grotere steden zoals Breda, Enschede, Den Haag en Rotterdam.[20] Deze afdelingen, 'bureaus' genoemd, werden vanaf 31 oktober 1941 onder de leiding van de Joodse Raad voor Amsterdam geplaatst. De afdelingen konden, zeer beperkt, een zelfstandige koers varen binnen de nauwe parameters van de eisen van de bezetter en de richtlijnen van de Joodse Raad voor Amsterdam. De 'speelruimte' die de plaatselijke bureaus namen, zorgden na de oorlog voor een beeld dat de ene afdeling 'beter' was dan de andere. Zo wordt in de historiografie het Bureau Enschede gezien als een afdeling waar verzet gepleegd werd door de verleende hulp bij onderduiken.[21] Het Bureau Den Haag ging daarentegen ver in het verlenen van hand- en spandiensten voor de bezetter. Zij stond onder directe druk van de SS wat de

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[17] De Sperre verschafte een (tijdelijke) vrijstelling van deportatie. Op verschillende gronden kon men in aanmerking komen.
[18] De Zentralstelle für jüdische Auswandering gaf aan hoeveel Joden gedeporteerd moesten worden en zij werden aangestuurd door Referat IV B4 in Berlijn, een afdeling van het Reichssicherheitshauptamt onder leiding van Adolf Eichmann.
[19] L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939 – 1945* (Den Haag 1975) deel 6, 1e helft, 263-264.
[20] Het 'werkgebied' van de Joodse Raad Rotterdam betrof Rotterdam, Dordrecht, Gorinchem, Middelharnis, Oud-Beijerland, Schiedam, Voorne-Putten en Zuidland. Bron: Presser, *Ondergang*, deel 1, 401-411.
[21] Johannes Houwink ten Cate in '*Verborgen Verleden*', NTR, aflevering Job Cohen, 16 september 2017.

'speelruimte' ernstig beknotte.[22] Hoewel er verschillen waren, werden *alle* afdelingen gevormd met één doel: de vernietiging van het Nederlandse Jodendom.

De Joodse Raad Rotterdam bevindt zich in de huidige geschiedschrijving tussen deze twee uitersten en wordt gezien als een Bureau dat meer aan de kant van Enschede stond. Deze scriptie wil deze visie tegen het licht houden en vraagt zich af hoe de Joodse Raad Rotterdam te typeren valt binnen het spanningsveld tussen enerzijds collaboratie en anderzijds verzet.

De meest gebruikte bron over de Joodse Raad Rotterdam is: 'De Rotterdamse joden tijdens de bezetting', geschreven door Hartog Joseph Valk en gepubliceerd in het *Rotterdams Jaarboekje 1955*. Valk vertelde hierin over de activiteiten van de Joodse Raad Rotterdam en verzet dat door medewerkers georganiseerd werd. Zijn beschrijving vormde de basis voor de beeldvorming rond dit Bureau.

Hartog Valk bekleedde een belangrijke positie binnen de Joodse Raad Rotterdam en leidde daar de 'Afdeling Verzorging', de grootste afdeling van de raad die de via Rotterdam weggevoerde Joden begeleidde rond de deportatie.[23] Valks kennis van de Joodse Raad Rotterdam vormde de basis voor zijn artikel. Enkele punten in dit artikel dienen verduidelijkt te worden. Zo stelde Valk dat het aantal Joden in de Maasstad vlak voor de Tweede Wereldoorlog 12.000 bedroeg. Dit aantal varieert in verschillende bronnen. Dit wordt besproken in paragraaf 5.1 en een overzicht is opgenomen in bijlage 5. In de Volkstelling van 1947 is het aantal Joden in Rotterdam slechts 852. Met deze twee gegevens lijkt het of Rotterdam het hoogste percentage vermoorde Joodse inwoners heeft van Nederland. Door nader onderzoek naar de aantallen is duidelijk geworden of Rotterdam sterk afweek van de rest van Nederland in het percentage vermoorde Joodse inwoners.

Valk noemde in zijn artikel twee medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam met naam bij het plegen van verzet. Ten eerste noemt hij 'mejuffrouw Fie Hartog, die de afdeling I (illegaal) leidde en zorgde voor onderduiklocaties'. Wie was zij en wat deed ze precies? Daarnaast noemde hij mr. Amandus Wolfsbergen die geld organiseerde voor bonkaarten voor ondergedoken Joden. Wat is over hem te vertellen? Zijn er naast Hartog en Wolfsbergen nog meer medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam die verzet pleegden?

Bij alle personen die bij de Joodse Raad Rotterdam betrokken waren moet hun rol worden gezien in de juiste context. Er werd weinig vastgelegd over het verzet. Het was

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / Joodserfgoedrotterdam

[22] Ibidem, SS is de paramilitaire organisatie binnen de nazipartij, de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij

[23] H. J. Valk, De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting in *Rotterdams Jaarboekje 1955* (Rotterdam 1955), 212.

immers illegaal en hoe minder mensen het wisten, hoe beter het was. Daardoor lijkt het alsof veel leidinggevenden 'niets deden'. Wellicht schiep de 'gehoorzaamheid' van de leiding de benodigde ruimte voor verzet. Het doel van deze scriptie ligt niet in het vellen van een oordeel over medewerkers waarvan geen verzetsdaden achterhaald kon worden, maar is het in kaart brengen van verzet door medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam.

Methodologie en onderzoeksvragen

In deze scriptie wordt de Joodse Raad Rotterdam vanuit een prosopografisch perspectief, een collectieve biografie, benaderd. De medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam zijn de gezamenlijke actoren in deze geschiedschrijving. De collectieve biografie geeft een beeld van hun achtergrond. Waarom kwamen zij terecht op deze posities binnen de Joodse Raad? Uit welke (Joodse) netwerken kwamen zij? Wat waren hun overeenkomsten en verschillen?

De moeilijkheid bij dit onderzoek is de beperkte beschikbaarheid van primaire bronnen. Eerder werd al genoemd dat verzet tijdens de oorlog nauwelijks werd gedocumenteerd. Na de oorlog was er in Rotterdam meer aandacht voor 'de mouwen opstropen en de schouders eronder' en het opbouwen van de stad dan voor het vastleggen van de toen recente geschiedenis. Pas in 1955 bleek Hartog Valk de eerste verslaglegger.

Gegevens over de Joodse Raad Rotterdam konden worden gereconstrueerd met behulp van bronnen als *Het Joodsche Weekblad* en gegevens in archieven.[24] Op deze wijze is een zo volledig mogelijk beeld van de Joodse Raad Rotterdam samengesteld.

Samenvatting onderzoeksvragen

Samengevat zijn de onderzoeksvragen de volgende:

1. Werd er verzet gepleegd door medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam?
2. Wie waren de belangrijkste medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam en wat hun verantwoordelijkheid?
3. Is er een overeenkomstige achtergrond bij de leidinggevenden en bestuurders van de raad?
4. Op welk niveau geschiedde dit verzet binnen de raad?

[24] Vooral Stadsarchief Rotterdam en het NIOD.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseRaadRotterdam

1. Status quaestionis

Over de Joodse Raad voor Amsterdam is veel geschreven en gediscussieerd. De discussies begonnen begin 1946 bij de instelling van de Joodse Ereraad, een orgaan dat vanuit de Joodse gemeenschap werd opgericht om de Joodse Raad te onderzoeken.[25] De Ereraad velde een vernietigend oordeel en werd in februari 1950 opgeheven.[26]

Over de Joodse Raad Rotterdam is weinig geschreven. Het artikel van H.J. Valk uit 1955 had een breder perspectief dan voornoemd onderzoek en werd een van de belangrijkste bronnen over de Joodse Raad Rotterdam. Valk probeerde een objectief beeld te schetsen terwijl hij zelf medewerker van de raad was.[27] Na zijn artikel werd er lang niets gepubliceerd dat specifiek over de Joodse Raad Rotterdam ging. In 2000 verscheen het boek *Kaddisj, ter nagedachtenis aan de joodse Rotterdamse burgers 1940 – 1945*. Dit boek is een nauwgezet werk over de vermoorde Rotterdamse Joden en de inleiding, door drs. A.W. Oosthoek, geeft een beeld over de vernietiging van het Rotterdamse Jodendom. In 2007 werd door de Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG) in Rotterdam het boek *Een kleine kehilla met de jeroesje van een grote* in een kleine oplage uitgegeven.[28] De geschiedschrijving in dit boek begint bij de bevrijding en er wordt summier teruggeblikt naar de oorlog. Recentelijk, in 2017, werd dr. Hendrik Cohen, een van de voorzitters van de Joodse Raad Rotterdam, onderzocht in het kader van een aflevering van het NTR-programma 'Verborgen Verleden'. De geschiedschrijving over de Joodse Raad Rotterdam blijft achter bij die over de Joodse Raad voor Amsterdam en ook bij die over enkele andere afdelingen.

In de volgende paragraaf ga ik in op het artikel van H.J. Valk en de organisatie van de Joodse Raad Rotterdam. In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam en in hoofdstuk 3 bespreek ik het verzet door deze medewerkers. In de conclusie wordt ingegaan op de onderzoeksvragen.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseEredienstRotterdam

[25] Dr. N. K. C. A. in 't Veld, *De Joodse Ereraad* (Den Haag 1989), 37.
[26] Ibidem, p. 77 en Johannes Houwink ten Cate, *Genadebrood van de nazi's* op www.historischnieuwsblad.nl, tevens Historisch Nieuwsblad 6/2011 (geraadpleegd 11 juni 2018).
[27] Zo probeerde Valk de objectiviteit te benadrukken door over zichzelf in de derde persoon te schrijven (bijlage 1, regel 58, 59).
[28] Paul van Trigt, *Een kleine kehilla met de jeroesje van een grote. De geschiedenis van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Rotterdam [1945 – 2007]* (Rotterdam 2007).

1.1. Artikel H. J. Valk

In 1955 verscheen in het *Rotterdams Jaarboekje* een artikel van H. J. Valk onder de titel 'De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting'. Het artikel werd geschreven in een tijd dat de eerste activiteiten rond de wederopbouw van de Maasstad waren afgerond en de enorme oorlogsschade in Rotterdam nog zichtbaar was. Het artikel was de eerste verslaglegging over de Rotterdamse Joden tijdens de bezetting. Wie Hartog Valk was wordt behandeld in subparagraaf 2.2.13.

Zijn verslag kan beïnvloed zijn door de impact die de oorlog op hem heeft gehad. Hij trachtte een neutraal beeld van de raad te schetsen, maar hij moet met enorme persoonlijke vraagstukken geworsteld hebben. Hij was medewerker van de raad. Over de raad werd negatief gedacht en hij was een van de weinigen die de oorlog overleefde.

Hartog Valk schreef in zijn artikel, toegevoegd in bijlage 1, een aantal gegevens die in het kader van deze scriptie nader onderzocht zijn.[29] Samenvattend zijn deze:

1. 'Toen de Duitsers Nederland binnenvielen woonden er in Rotterdam ongeveer 12.000 Joden' (regel 33). Het aantal Joodse inwoners van Rotterdam varieert sterk in verschillende bronnen. Daarbij is vaak onduidelijk welke bronnen ten grondslag liggen aan de gegevens. Er wordt nader op ingegaan in de appendix, paragraaf 5.1.,
2. 'In de eerste plaats betrof het (de hulp aan Joden) nu de financiële steun' (regel 51), hierop wordt ingegaan in hoofdstukken 3 en paragraaf 3.1.
3. 'Mejuffrouw Fie Hartog, die met enige vertrouwde medewerkers hulp verleende bij het onderduiken' (regel 62), hierop wordt ingegaan in paragraaf 3.3.,
4. 'Mr. A. Wolfsbergen, die spoedig door de S.D., wegens het verlenen van hulp aan ondergedokenen, werd weggevoerd' (regel 201 – 211). Hierop wordt ingegaan in paragraaf 3.1.[30]

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsVerzetsmedRotterdam

[29] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, 210 – 218.
[30] S.D. = Sicherheits Dienst, de veiligheids- en inlichtingendienst van de SS

1.2. De organisatie van de Joodse Raad Rotterdam

De Joodse Raad Rotterdam was een lokale afdeling van de Joodse Raad voor Amsterdam, een orgaan in het leven geroepen door de bezetter waarmee controle over de Joodse bevolking werd uitgeoefend.[31] De Joodse Raad Rotterdam werd geïnstrueerd door het hoofdkantoor in Amsterdam. De Joodse Raad Rotterdam stelde 'afdelingen' in of hief ze op, naarmate ze nodig waren of overbodig werden. Dat was gerelateerd aan de periode van de deportaties en de hoeveelheid mensen die op dat moment gedeporteerd moest worden of al gedeporteerd was. Er waren na verloop van tijd steeds minder medewerkers en afdelingen nodig.

De afdelingen van de raad werden doorgaans gevestigd in de woonhuizen van de verantwoordelijken. Uitzondering waren de afdeling Voorlichting, gevestigd in een school aan de Molenwaterweg, Loods 24 en het hoofdkantoor, in eerste instantie gevestigd in het Joods Weeshuis op de Mathenesserlaan 208 en vanaf 16 maart 1942 op de Essenburgsingel 24b.[32] Op de kaart is aangegeven waar de belangrijkste locaties waren van de Joodse Raad Rotterdam.

/ joodserfgoedrotterdam

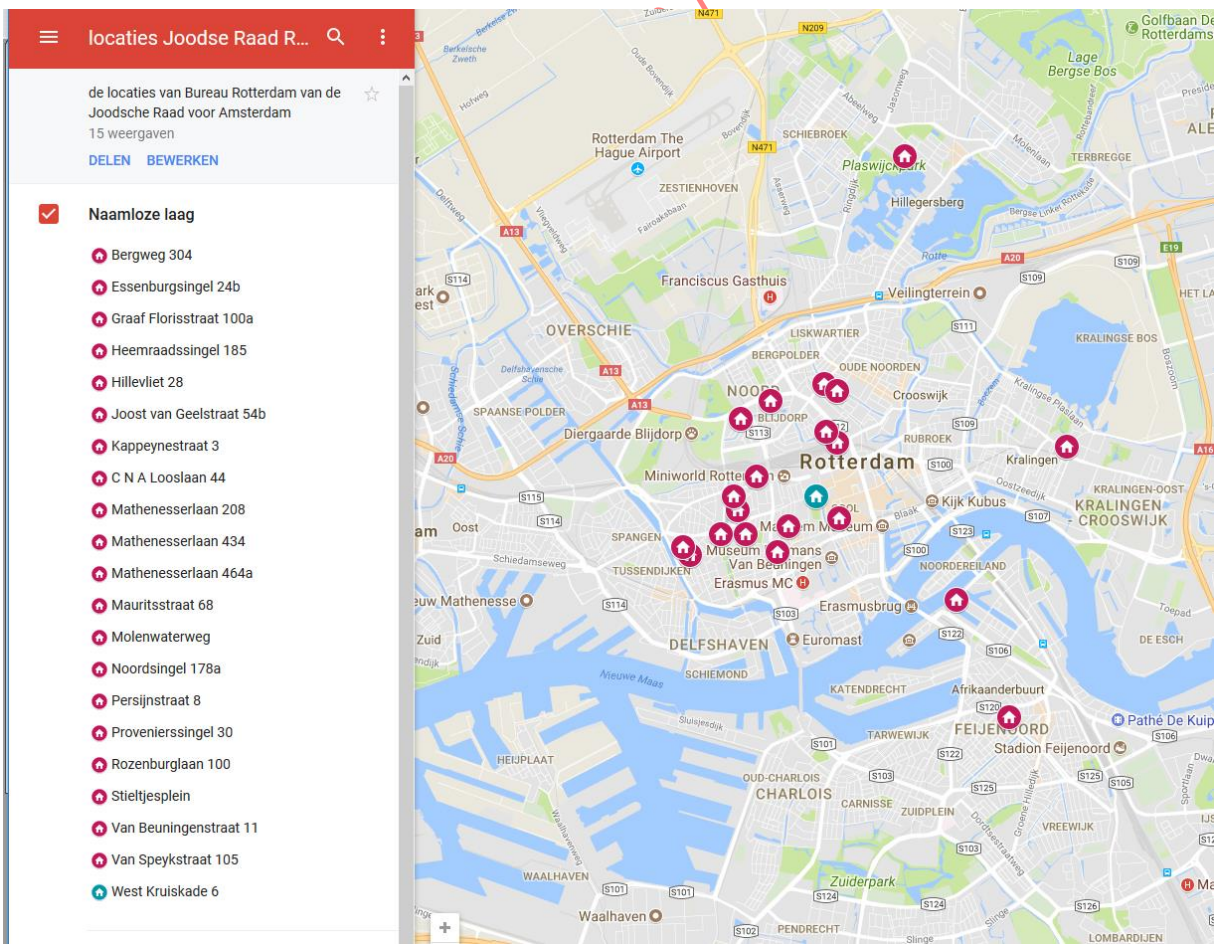

[31] Happe, *Veel valse hoop,* 113.
[32] NIOD, archief 182 Joodsche Raad voor Rotterdam, 4.2 Bureau Rotterdam, beschrijving.

Het Rotterdamse verzamelpunt voor de deportaties was Loods 24, een loods op een afgelegen deel van het terrein van de Gemeentelijke Handelsinrichtingen aan de Stieltjesstraat, toen een industriegebied buiten het bewoonde deel van de stad.[33] De werkzaamheden van de Joodse Raad Rotterdam stonden voornamelijk in het teken van de zorg om de gedeporteerden, vanaf Rotterdam tot Westerbork. Valk vertelde in zijn eerder genoemde artikel over voedsel dat in het schoolgebouw aan de Mauritsstraat te Rotterdam bereid werd en voor Westerbork bedoeld was.[34] Er waren tal van afdelingen die de schijn moesten ophouden van een normale organisatie, zoals Arbeidsbemiddeling, Huiszorg, Ondersteuning Sociale Zorg, Afdeling Heffingen, Afdeling Financiën en wijkgebonden contactadressen. De leidinggevenden in de raad voldeden aan bestuurlijke selectiecriteria. Door deze factoren oogde de Joodse Raad, onderdeel van organisatie van de vernietiging, als een 'gemeentebestuur' voor Joods Rotterdam.

1.3. Deelconclusie

Het artikel van Valk geeft een beeld van het functioneren van de Joodse Raad. Zijn artikel is een beknopt verslag. Een aantal van de door hem gebruikte statistische gegevens kunnen niet zonder hun context worden gebruikt en zijn nader uitgewerkt in paragraaf 5.1. De rollen van Fie Hartog en Amandus Wolfsbergen worden in hoofdstuk 3 nader besproken. Valk noemt enkele personen die verzet pleegden en over de aard van het verzet laat hij zich summier uit.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[33] Oosthoek, *Kaddisj*, 15.
[34] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 71, 72.

2. Wie vormden de Joodse Raad Rotterdam?

Uit bronnen als *Het Joodsche Weekblad*, archiefkaarten in het Stadsarchief te Rotterdam en interviews kon een substantieel deel van de leiding van de Joodse Raad Rotterdam worden achterhaald.[35] Vanuit deze inventarisatie is op te maken wie de verantwoordelijken waren en wat hun achtergrond was. Met een prosopografische insteek worden deze personen in paragrafen 2.1, 2.2 en 2.3 behandeld. Er is daarbij een onderscheid gemaakt in de positie van deze medewerkers binnen de afdeling.

Net zoals in Amsterdam werd in Rotterdam een aantal Joodse notabelen van de stad door de bezetter opgedragen om de raad te vormen.[36] Bij de Joodse Raad voor Amsterdam is het van slechts een enkel persoon bekend dat zij, met het risico op repercussies, afzagen van een bestuurslidmaatschap. Dit waren voornamelijk de heren Voet, Kan en Kisch.[37] In Rotterdam voerde dr. David Hausdorff wel werkzaamheden uit voor de Joodse Raad maar hij nam er geen deel aan.[38] In de inventarisatie zijn in paragraaf 2.1. de bestuurders opgenomen, in paragraaf 2.2. de leidinggevenden en in paragraaf 2.3. enkele personen waarvan kon worden achterhaald dat zij werkzaam waren voor de raad.

De bestuurders in de raad en het 'lagere' personeel hadden onderling niet veel contact, zoals medewerker Harry Cohen zich herinnert.[39] De Joodse Raad Rotterdam was een gelaagde organisatie, wat er binnen de top speelde werd niet direct gedeeld met de 'werkvloer'. De raad had bij de oprichting een aantal gebieden toegewezen gekregen waar ze verantwoordelijk voor was, te weten onderwijs, religie en zorg. Dit verschoof vanaf 1942 en kwam steeds meer in het teken van de deportaties te staan. Deze begonnen landelijk op 15 juli 1942, in Rotterdam twee weken later. De begeleiding van de deportaties liet de bezetter aan de Joodse Raad over. De opdracht van de bezetter was dwingend, vooraf opgelegde landelijke quota moesten gehaald worden.[40] De Joodse Raad werd op die manier medeplichtig aan de ergste anti-Joodse maatregelen. Het was niet zo dat de Joodse Raad geen kritiek richting bezetter durfde te uiten. Al in het begin van de oorlog, op 7 mei 1941, schreef de Joodse Raad een

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsGevoedRotterdam

[35] Het Joodsche Weekblad, het medium van de Joodse Raad, verscheen vanaf 26 oktober 1941 als enige joodse tijdschrift dat gepubliceerd mocht worden. In het blad werden, naast mededelingen van de Joodse Raad en haar 'bureaus', ook de Duitse verordeningen inzake joden en joodse aangelegenheden geplaatst. Het blad stond onder censuur en hield in september 1943 op te bestaan.
[36] Presser, *Ondergang*, 1e deel, 81 – 82.
[37] Ibidem, 1e deel, 454.
[38] Interview Hilde Klara Hausdorff, *USC Shoah Foundation*, 2 januari 1997 interview 25383.
[39] Herinnering Harry Cohen. Interview Esther Shaya met Harry Cohen, bijlage 4.
[40] De quota werden opgelegd door de Zentralstelle für jüdische Auswanderung.

geërgerde brief aan Hans Christian Blumenthal, op dat moment de leider van de Aussenstelle van de Sicherheitspolizei te Amsterdam, waarin grote bezorgdheid werd uitgesproken over de 'doodsoorzaken' van gezonde jonge mannen die naar Mauthausen gedeporteerd waren.[41] Bijlage 2 geeft een overzicht van medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam (JRR), de Joodse Coördinatie Commissie (JCC) en de Nederlands-Israëlitische Gemeente (NIG), de belangrijkste Joodse organisatie in Rotterdam voor de bezetting. Met uitzondering van Maurits Zilversmit namen er geen personen uit de Joods-religieuze hoek zitting in de raad. Dat zou kunnen verklaren waarom dr. David Hausdorff, een religieus man en actief voor de Nederlands-Israëlitische Gemeente in Rotterdam, geen zitting nam in de raad. Zilversmit werd de eerste voorzitter van de raad, toen 'Obman' genoemd. Zijn maatschappelijke positie en belang voor de Joodse gemeenschap was vermoedelijk de reden van de bezetter om Zilversmit op te dragen om de raad te vormen. Hij was in de beginfase bij de raad betrokken.

De leidinggevenden van de Joodse Raad Rotterdam hadden vooral een achtergrond in de rechterlijke macht, de ambtenarij of als ondernemer. Bij de ambtenarij valt Hartog Joseph Valk op; hij kende het Rotterdamse ambtenarenapparaat en dat kwam van pas binnen zijn functie als Leider van de Verzorgingsdienst van de Joodse Raad Rotterdam.[42] Ook Martin Wolf Cats kon zijn werkervaring binnen het maatschappelijk werk in de Maasstad inzetten als Leider van de Ondersteuning Sociale Zorg.

De oververtegenwoordiging van ondernemers en vertegenwoordigers van de rechterlijke macht gaf de Joodse Raad Rotterdam het aureool van een betrouwbare vertegenwoordiging voor de Joodse gemeenschap, dit in lijn met de opzet van de bezetter. De samenstelling van de Joodse Raad Rotterdam is vergelijkbaar met de Joodse Raad voor Amsterdam en ook daar is een grote vertegenwoordiging voor de rechterlijke macht zichtbaar. Om verder te schetsen wie de Joodse Raad Rotterdam vormden, worden hierna de leidinggevenden en een aantal overige medewerkers nader belicht.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

[41] Happe, *Veel Valse Hoop*, 99

[42] Hartog Valk werkte op de Afdeling Financiën bij de gemeente Rotterdam.

2.1. ‘Hoofdbestuur’

De hoogste functionarissen van de Joodse Raad Rotterdam waren de voorzitter en de secretaris. De functie van voorzitter werd opeenvolgend vervuld door Maurits Zilversmit, dr. Hendrik Cohen en mr. Amandus Wolfsbergen. De functie van secretaris werd vervuld door mr. Mark Louis van den Berg, ondersteund door adjunct-secretaris Izaak Jacobsen.

2.1.1. Maurits Zilversmit – Leider Joodse Raad Rotterdam beginperiode

Maurits Zilversmit (Hengelo, 28 februari 1881) was de eerste ‘Obman’ van de Joodse Raad Rotterdam. Hij was voor de oorlog van groot belang voor de Joodse gemeenschap in de Maasstad, was godsdienstonderwijzer en voorzitter van het dagelijks bestuur van de Nederlands Israëlitische Gemeente.[43] Bij het oprichten van de Joodse Coördinatie Commissie in Rotterdam werd hij de contactpersoon. Zilversmit werd door de bezetter gebruikt om de Joodse Raad Rotterdam samen te stellen en werd bijgestaan door dr. Hendrik Cohen, mr. M. L. van den Berg en mr. J. Slijper.[44] In oktober 1941 werd dr. Hendrik Cohen voorzitter.

Maurits Zilversmit was directeur van een im- en exportbedrijf in vlees.[45] Hij was gehuwd met Sara Ziffora Goldsmit (Jeruzalem, 23 januari 1883) en zij vestigden zich in 1925 in Rotterdam op de Rochussenstraat 267a. Ze hadden geen kinderen.[46] Maurits Zilversmit overleed op 20 oktober 1943 in Westerbork.[47] Zijn vrouw overleefde de oorlog en haar naam verscheen in maart 1945 op een lijst van in Palestina aangekomen Joden.[48]

2.1.2. Dr. Hendrik Cohen – Voorzitter

Apotheker Hendrik Cohen (Rotterdam, 20 december 1879) werd door Maurits Zilversmit bij de Joodse Raad Rotterdam betrokken. Ze kenden elkaar vanuit van de Joodse Coördinatie Commissie. Cohen was een gerespecteerd lid van de Rotterdams Joodse gemeenschap en de medische wereld. Vanuit de medische wereld werd zelfs *tijdens* de bezetting, nadat Cohen uit zijn ambt werd gezet, grote waardering voor hem uitgesproken.[49] Volgens zijn kleinzoon Job

[43] "Binnenland.". "Nieuw Israelietisch weekblad". Amsterdam, 16-08-1901. Geraadpleegd op Delpher op 17-05-2018.
[44] NIOD, archief 182 Joodsche Raad voor Rotterdam, 4.2 Bureau Rotterdam en H. J. Valk, De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting, bijlage 1, r. 44.
[45] Zilversmit & Pinto.
[46] Stadsarchief Rotterdam, archiefkaart Maurits Zilversmit.
[47] www.joodsmonument.nl, lemma Maurits Zilversmit.
[48] "DERDE LIJST VAN IN PALESTINA AANGEKOMEN JODEN.". "Le-ezrath Ha-am = Het volk ter hulpe". Eindhoven-Amsterdam, 01-03-1945. Geraadpleegd op Delpher op 05-06-2018.
[49] ‘*Verborgen Verleden*’, NTR, aflevering Job Cohen, 16 september 2017.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

Cohen stelde Hendrik altijd dat als hij kon helpen, hij dat ook deed.[50] Deze houding kenmerkte hem bij zijn werk voor de Joodse Raad Rotterdam waar hij van oktober 1941 tot september 1943 voorzitter was.[51]

In april 1943 was het Rotterdamse Jodendom gedecimeerd tot ca. 1000 mensen en van het oorspronkelijke bestuur van de Joodse Raad Rotterdam waren alleen dr. Hendrik Cohen en mr. Mark Louis van den Berg over.[52] Zij werden met hun gezinnen eind september 1943 gedeporteerd. Hendrik Cohen en zijn vrouw Flora Polak gingen naar doorgangskamp Westerbork en kwamen in het 'Austauschlager' van concentratiekamp Bergen-Belsen terecht.[53] Hendrik kwam daar op 11 januari 1945 om en Flora op 4 maart 1945.[54] Hun twee zoons overleefden de oorlog in de onderduik.[55]

2.1.3. Mr. Mark Louis van den Berg - Secretaris

Ook mr. Mark Louis van den Berg (Rotterdam, 19 mei 1909), advocaat en procureur, raakte al in een vroeg stadium betrokken bij de Joodse Raad Rotterdam. Hij kwam uit de Joodse Coördinatie Commissie waarvan hij een van de oprichters was en het secretariaat waarnam.[56] Binnen de Joodse Raad Rotterdam werd Van den Berg secretaris en was daarnaast, samen met mr. J. Slijper, contactadres voor Blijdorp. Tot aan zijn deportatie zat Mark van den Berg in het bestuur en was met dr. Hendrik Cohen de laatste niet-gemengd gehuwde 'voljood' die gedeporteerd werd. Van den Berg kwam in concentratiekamp Dachau terecht waar hij op 5 januari 1945 omkwam.[57]

Mark van den Berg huwde in 1938 met Marjanna Cohen (Rotterdam, 24 mei 1916). Zij hadden geen kinderen en woonden op de Van Beuningenstraat 11 in Blijdorp.[58] Marjanna Cohen overleed te Rotterdam op 17 januari 2008.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseMonumentRotterdam

---

[50] Job Cohen in '*Verborgen Verleden*', NTR, aflevering Job Cohen, 16 september 2017.
[51] NIOD, archief 182 Joodsche Raad voor Rotterdam, 4.2 Bureau Rotterdam, inventaris en Joodsche Weekblad, diverse exemplaren.
[52] Johannes Houwink ten Cate in '*Verborgen Verleden*', NTR, aflevering Job Cohen, 16 september 2017.
[53] In dit gedeelte van Bergen-Belsen werden Joden opgesloten die konden worden uitgeruild tegen Duitse krijgsgevangenen.
[54] www.joodsmonument.nl, lemma Hendrik Cohen en Flora Cohen-Polak (geraadpleegd 8 mei 2018).
[55] Jaarboekje van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 2004-2005 (Leiden 2006), 56, via www.dbnl.org (geraadpleegd 4 juni 2018).
[56] Het Joodsche Weekblad, 15 augustus 1941, coördinatiecommissie Rotterdam.
[57] www.joodsmonument.nl, lemma Mark Louis van den Berg en 'Opdat men niet vergete...' in *Het Advocatenblad*, 4 mei 2011, op www.advocatenblad.nl/2011/05/04/opdat-men-niet-vergete (geraadpleegd 8 mei 2018).
[58] Stadsarchief Rotterdam, archiefkaart Mark Louis van den Berg.

2.1.4. Izaac Jacobsen – Adjunct-Secretaris[59]

Gevr. flink Joodsch Meisje v. alle huish. bezigh., in str. rit. gez., extern. Adres: J. Jacobsen, 's Gravendijkwal 157b, R'dam.

"Advertentie". "Het joodsche weekblad: uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam". Amsterdam, 16-05-1941. Geraadpleegd op Delpher op 15-05-2018

De orthodoxe Izaac Jacobsen (Arnhem, 30 maart 1880), kaashandelaar en boekhouder, was adjunct-secretaris. Hij trad weinig op de voorgrond. Jacobson werd samen met zijn vrouw Sara Blom (Rotterdam, 3 augustus 1876) op 29 juni 1943 opgepakt in hun woonhuis op de 's Gravendijkwal 157b. Tot begin oktober 1943 zaten zij vast op het politiebureau Haagscheveer, daarna werden ze overgebracht naar concentratiekamp Vught. Izaac werd tewerkgesteld in het 'Baugelände'. Toiletten waren niet aanwezig en Izaac vroeg toestemming 'even te mogen uittreden'. Volgens overlevenden werd Izaac door een bewaker neergeschoten toen hij bij een boom zijn behoefte deed.[60] Izaac overleed op 19 oktober 1943 in Kamp Vught. Zijn vrouw Sara werd gedeporteerd naar Auschwitz en op 31 januari 1944 vermoord.[61]

2.1.5. Mr. Amandus Wolfsbergen – Voorlichtingsdienst / Voorzitter vanaf september 1943

Amandus Wolfsbergen (Rotterdam, 18 september 1903) huwde in 1930 met de christelijke Theodora Cornelia Marie Ebes.[62] Zij kregen in 1935 hun zoon Leonard.
Wolfsbergen werkte als rechter-plaatsvervanger bij het kantongerecht Rotterdam en werd daar vanwege de anti-Joodse maatregelen ontslagen.[63] Als Joods advocaat mocht hij daarna uitsluitend voor Joden werken.[64] Hij kreeg een aanstelling bij de Joodse Raad Rotterdam en werd verantwoordelijk voor de Voorlichtingsdienst.[65] Deze dienst behandelde vragen die aan de Joodse Raad gesteld werden vanuit de Joodse gemeenschap.[66] Vanaf september 1943, na de deportatie van de voorzitter Hendrik Cohen, tot de beëindiging van de Joodse Raad

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / Joodsefg

[59] Op de archiefkaart van het Bevolkingsregister bij het Stadsarchief Rotterdam is de voornaam gespeld als Izaac, dit in tegenstelling tot andere bronnen. De spelling Izaac is aangehouden.
[60] Jacobsen, Isaac op https://www.nmkampvught.nl/biografieen/jacobsen-isaac/ (geraadpleegd 15 mei 2018),
[61] www.joodsmonument.nl, lemma Sara Blom (geraadpleegd 15 mei 2018).
[62] Stadsarchief Rotterdam, archiefkaart Amandus Wolfsbergen.
[63] Ontslag in november 1940.
[64] NIOD, archief 860, Onderzoek – Advocatuur in Oorlogstijd, dossier 145.
[65] Wally M. de Lang, *Het oorlogsdagboek van dr. G. Italie, Den Haag, Barneveld, Westerbork, Den Haag 1940 – 1945* (Amsterdam 2009), 371.
[66] Presser, *Ondergang*, deel 1, 150.

Rotterdam was Wolfsbergen voorzitter.[67] De verzetsactiviteiten van Wolfsbergen zijn uitgewerkt in paragraaf 3.1.

2.1.6. Deelconclusie

Van de leden van het 'hoofdbestuur' kon alleen van Amandus Wolfsbergen, voorzitter vanaf september 1943, worden vastgesteld dat hij in verzet kwam. Op Jacobsen na kwamen hadden alle leden van het hoofdbestuur een universitaire graad.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[67] www.oorlogsgravenstichting.nl, lemma Amandus Wolfsbergen (geraadpleegd 12 mei 2018) en gegevens afkomstig van zijn zoon, Leonard Wolfsbergen, per email.

2.2. Overige leidinggevenden

De overige leidinggevenden in de Joodse Raad Rotterdam waren belast met een specifieke afdeling van de organisatie. De vele afdelingen van de raad wekten de indruk dat de raad een soort van 'Joods gemeentebestuur' was. De verantwoordelijken worden in alfabetische volgorde besproken.

2.2.1. Jona Bosman – Afdeling Arbeidsbemiddeling

Jona (John) Bosman (Rotterdam, 24 februari 1901) was koopman in manufacturen en woonde met zijn vrouw Eva de Jong (Borculo, 3 oktober 1905) op de Graaf Florisstraat 100a.[68] Zij hadden drie jonge kinderen Mirjam Anna, Arnold en Jehoedith.[69]

John Bosman werd met zijn broer Maurits verantwoordelijk voor de Afdeling Arbeidsbemiddeling, een afdeling die Joodse werklozen aan werk moest helpen. Omdat Joden in veel sectoren niet meer mochten werken waren er onder hen veel werklozen.[70] Na de deportatie van het grootste deel van de Rotterdamse Joden moest Bosman en zijn gezin naar Kamp Vught. Hij werd te werk gesteld in Aussenkommando Moerdijk, een sub-kamp van Vught. In de periode dat hij daar werkte, werden zijn vrouw en kinderen via Westerbork naar Sobibor gedeporteerd en op 11 juni 1943 vermoord.[71] Na 20 juli 1943 moest John van Vught naar Westerbork en zijn 'Sperre' werd weer geldig verklaard.[72] John kwam in Kamp Bergen-Belsen terecht en maakte daar de bevrijding mee. Hij overleed in Rotterdam op 19 augustus 1945 aan de uitputting veroorzaakt door zijn verblijf in Bergen-Belsen.[73]

2.2.2. Maurits Bosman - Afdeling Huiszorg, Afdeling Arbeidsbemiddeling, Correspondentie Buitenland

Maurits Bosman (Rotterdam, 24 februari 1895) was de broer van John (2.2.1). Hij trouwde in 1922 met Henriëtte Philipse (Rotterdam, 25 juni 1895) en ze kregen twee kinderen, Mathilda (Tilly) en Salomon (Sam). Het gezin woonde vanaf 1926 op de Persijnstraat 8.[74] Maurits was verantwoordelijk voor de Afdeling Huiszorg, Bureau Arbeidsbemiddeling en Correspondentie

[68] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart Jona Bosman.
[69] Ibidem.
[70] Presser, Ondergang deel 1, p. 165.
[71] www.joodsmonument.nl, lemma Jona Bosman (geraadpleegd 15 mei 2018).
[72] Dit betreft het 'Palestina-certificaat'.
[73] www.joodsmonument.nl, lemma Jona Bosman (geraadpleegd 15 mei 2018).
[74] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart Maurits Bosman.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

Buitenland. De Afdeling Huiszorg verleende persoonlijke ondersteuning na medische indicatie.[75]

NAAISTERS GEVRAAGD
VAST WERK!
japonnen, blouses, lakens, sloopen, lingerie, enz. Tevens plaats voor nette leerlingen. Aanmelden dag. 9—6, Zaterdags 9—1.30. Bosman en den Arend, Ged. Botersloot 61, Rotterdam. 30225

De Maasbode", 01-04-1939

De zaak van de broers ging bij het bombardement van 14 mei 1940 verloren.[76] Het bedrijf beleefde een doorstart ten huize van Maurits en de broers gingen voor de Joodse Raad Rotterdam werken. De zionist Maurits en zijn gezin werden op de 'Palestinalijst' geplaatst en werd een afreis naar Palestina beloofd. Het gezin stond ook op de 'Weinreb-lijst' en door die twee lijsten leek deportatie uitgesloten.[77] Toen de oproepingen voor de Arbeitseinsatz kwamen, en de leeftijd van zoon Sam 'aan de beurt' was, probeerde Sam weg te komen met hulp van een groep die geleid werd door 'Karel Kaufmann' (zie ook 3.1. Amandus Wolfsbergen).[78] Kaufmann collaboreerde met de bezetter, Sam bereikte via andere hulp het zuiden van Frankrijk.

Henriëtte Bosman wilde onderduiken, Maurits was daar tegen en meende dat ze veilig waren. In mei 1943 werd het gezin samen met het gezin van John opgepakt en naar Kamp Vught overgebracht. Na Vught gingen dochter Tilly en haar ouders naar Westerbork en daar bleek dat de 'Palestinalijst' niet meer geldig was. Tilly werd door de lijst van het 'personeel van de Meppelse Wasserij' beschermd en moest op 20 juli 1943 afscheid van haar ouders nemen.[79] Maurits en Henriëtte werden in Sobibor op 23 juli 1943 vermoord.[80] Tilly ontsnapte uit Westerbork en ging terug naar Rotterdam.[81] Daar traceerde ze Karel Kaufmann in de veronderstelling dat hij betrouwbaar was. Tilly logeerde bij hem, maar voelde zich daar niet op haar gemak. Ze vluchtte naar Leiden en ging in onderduik. Ze kwam tijdens de onderduik

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / Joods

[75] "Van den Joodschen Raad Rotterdam". "Het joodsche weekblad: uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam". Amsterdam, 11-09-1942. Geraadpleegd op Delpher op 12-06-2018.
[76] Zaak in manufacturen en damesconfectie onder de naam Bosman & Den Arend. Werd voortgezet op de Persijnstraat 8. "Advertentie". "Leeuwarder courant". Leeuwarden, 03-06-1941. Geraadpleegd op Delpher op 06-06-2018.
[77] Van 1970 tot 1976 onderzocht het RIOD de verzetsdaden van Weinreb en deze lijsten. In het rapport werd weinig heel gelaten van de verzetsdaden.
[78] Carel Albert Kaufman (Hengelo, 26 juni 1920).
[79] Levensverhaal Tilly Bosman via www.graaffllorisstraat.nl/geschiedenis/levensverhaal-tilly-bosman-deportatie-naar-de-kampen (geraadpleegd 6 juni 2018).
[80] www.joodsmonument.nl, lemma Maurits Bosman (geraadpleegd 16 mei 2018).
[81] Ontsnapping op 10 september 1943.

er achter dat haar voorgevoel over Kaufmann klopte. Hij bleek een verrader die vele Joodse onderduikers had aangegeven. Tilly en Sam overleefden de oorlog.[82]

2.2.3. Mozes van Buren – Verzorgingsdienst

Mozes van Buren (Tiel, 29 januari 1900), procuratiehouder en fabrikant, huwde in 1924 met Rebecca de Casseres (Amsterdam, 23 april 1896 – Auschwitz, 5 november 1942). Zij hadden twee kinderen, Simon (Rotterdam, 13 juli 1925 – midden Europa, 30 juni 1944) en Duifje (Rotterdam, 5 juni 1929 – Auschwitz, 5 november 1942). Tijdens de oorlog woonde het gezin op de Berglustlaan 83 te Hillegersberg. Van Buren was verantwoordelijk voor de Verzorgingsdienst tot deze werd overgenomen door H. J. Valk.[83] De Verzorgingsdienst hielp de opgeroepenen met de voorbereidingen, leverde kleding en zorgde voor de verzending van voedselpakketjes naar gedeporteerde Rotterdammers in Westerbork.[84]

In oktober 1942 gingen Rebecca en haar kinderen in onderduik.[85] Dit mislukte, een maand later werden Rebecca en haar dochter in Auschwitz vermoord. Mozes van Buren werd op 30 april 1943 in Auschwitz vermoord, zoon Simon kwam op 30 juni 1944 om.[86]

2.2.4. Martin Wolf Cats - Leider Ondersteuning Sociale Zorg

Martin Wolf Cats (Rotterdam, 20 juni 1881) werkte voor de oorlog in de sociale sector en was Hoofd Armbezoeker Maatschappelijke Hulp.[87] Hij werd als Joods ambtenaar ontslagen en werd bij de raad Leider Ondersteuning Sociale Zorg. Deze afdeling verleende steun aan armen en zieken en degenen die hun baan hadden verloren.[88] Vanaf 1927 woonde Martin op de Noordsingel 142b. Martin was niet gehuwd en werd op 21 mei 1943 in Sobibor vermoord.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsertgnedRotterdam

[82] Levensverhaal Tilly Bosman, in drie delen op www.graaffloristraat.nl, lemmata Tilly Bosman, in 2010/2011 opgetekend door Ruthie David-Schüller (geraadpleegd 15 mei 2018).
[83] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 58.
[84] Ulreich, *oorlogsdagboek*, 254.
[85] Algemeen Politieblad, nr. 43, 29 oktober 1942, 1220, bericht 2598 op www.joodsmonument.nl, lemma Mozes van Buren.
[86] www.joodsmonument.nl, lemmata gezinsleden Mozes van Buren (geraadpleegd 1 juni 2018)
[87] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart Martin Wolf Cats.
[88] Ulreich, *oorlogsdagboe*k, 254.

2.2.5. Louis Cohen - Loodsdienst

Louis Cohen was verantwoordelijk voor de Loodsdienst.[89] Deze dienst stond de 'vertrekkenden' in Loods 24 bij en begeleidde de eigenlijke deportatie.[90]
In 1923 richtte Cohen 'Louis Cohens IJzerwaren' op. Louis Cohen overleefde de oorlog en werd oprichter en directeur van ElCeeStaal.[91] Cohen overleed in 1968.

2.2.6. Maurits van Coevorden - Secretaris Contactcommissie Handelsagenten en Handelsreizigers

Maurits van Coevorden (Coevorden, 21 oktober 1892 – Rotterdam, 26 januari 1975) was textielagent en werd bij de Joodse Raad Rotterdam Secretaris Contactcommissie Handelsagenten en Handelsreizigers. Maurits huwde in 1922 met Wilhelmina Rosette van Emden (Culemborg, 24 juli 1898 – Rotterdam, 1975) en zij hadden een zoon, Herman (Rheden, 10 oktober 1924 – Enschede, 1 september 1944).[92] Het gezin kwam in 1938 naar Rotterdam en woonde op de Noordsingel 178a.[93]

2.2.7. Hendrik van Daelen – Afdeling Heffing, Afdeling Financiën

Hendrik van Daelen (Vlaardingen, 2 juni 1887) kwam uit een familie van ondernemers. Hendrik huwde in 1904 met Sara Doodewaard (Rotterdam, 2 februari 1886 – Sobibor, 11 juni 1943). Zij hadden vier kinderen, een dochter overleefde de oorlog. Binnen de Joodse Raad Rotterdam was Hendrik verantwoordelijk voor de financiële zaken en werd Hoofd van de Afdeling Heffing en de Afdeling Financiën. Hendrik van Daelen werd op 11 juni 1943 in Sobibor vermoord.

2.2.8. Mr. Maurits Franken – Afdeling Voorlichting

Maurits Franken was een juridisch zwaargewicht binnen de Joodse Raad Rotterdam. Hij was voor de oorlog rechter bij de Arrondissementsrechtbank in Rotterdam en na de oorlog, van 1946 – 1950, vicepresident van dezelfde rechtbank.[94] Hij leidde bij de Joodse Raad Rotterdam

[89] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 59.
[90] Ulreich, *oorlogsdagboek*, p. 254.
[91] Informatie Arthur Vis.
[92] www.joodsmonument.nl, lemma Herman van Coevorden.
[93] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart Maurits van Coevorden.
[94] www.jodeninnederland.nl, lemma Franken, Maurits 1892 – 1967 (geraadpleegd 12 mei 2018).

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

de Afdeling Voorlichting.[95] Deze afdeling verstrekte inlichtingen over de diverse verordeningen van de bezetter.[96]

Maurits werd op 4 januari 1892 in Amsterdam geboren en in juni 1917 in Rotterdam ingeschreven. In 1918 huwde hij met Sonja Druij (Dwinks, Rusland, 8 januari 1890 – Amsterdam, 15 november 1977) en zij kregen twee dochters, Dobbe (1919) en Hanna Lea (Hannele, 1923).[97] In december 1932 ging het gezin op de Heemraadssingel 152 wonen, in 1941 verhuisden ze naar de Statenweg 169a.

Toen de Rotterdamse joden grotendeels gedeporteerd waren, ging Maurits met zijn gezin naar Barneveld, waar hij als 'beschermde' Jood volgens het Plan Frederiks werd geïnterneerd op landgoed 'De Schaffelaar'.[98] Via Westerbork kwam het gezin in Theresiënstadt terecht en het overleefde de oorlog.

2.2.9. Willem de Liver – Contactadres Hillegersberg

Winkelier Willem de Liver (Amsterdam, 7 maart 1916) was gehuwd met Mary van Dam (Haarlem, 18 september 1920 – Sobibor, 11 juni 1943) en zij hadden een dochter Anita (Rotterdam, 15 juli 1942 – Sobibor, 11 juni 1943). Willem was gedurende een korte periode contactadres voor Hillegersberg.[99] Willem de Liver werd op 22 oktober 1943 in Auschwitz vermoord.

2.2.10. James Polak – Afdeling Financiën

Accountant en procuratiehouder James Polak (Rotterdam, 10 mei 1881) werd verantwoordelijk voor de afdeling Financiën. Hij was gehuwd met Elisabeth Flora Polak (Amsterdam, 5 mei 1887) en zij hadden twee zoons en een dochter. Voor de oorlog woonde het gezin op de Heemraadssingel 185.[100] De functie binnen de Joodse Raad Rotterdam heeft James kort vervuld, hij werd evenals zijn vrouw in december 1942 vermoord.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[95] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 58.
[96] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 56.
[97] "Familiebericht". "Nieuw Israelietisch weekblad". Amsterdam, 18-11-1977. Geraadpleegd op Delpher op 12-05-2018.
[98] Het 'Plan Frederiks' voorzag in de bescherming van een groep Joden in verband met de maatschappelijke positie die zij voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland of Duitsland hadden.
[99] "Van den Joodschen Raad Rotterdam". "Het joodsche weekblad: uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam". Amsterdam, 27-03-1942. Geraadpleegd op Delpher op 06-06-2018.
[100] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart James Polak.

2.2.11. Mr. Marius Joseph Pool – bestuurslid

Marius Joseph Pool was een zoon van arts Meijer Pool en Henriëtte Wijnkoop en werd op 21 maart 1908 in Rotterdam geboren.[101] Hij was advocaat van beroep bij de rechtbank in Rotterdam en overleefde de oorlog. Marius Joseph Pool overleed te Rotterdam op 7 november 1963.[102] Meer over Marius Pool in paragraaf 3.2

2.2.12. Mr. Jakob Slijper – Contactadres Blijdorp

Mr. Jakob Slijper (Utrecht, 7 maart 1910 – Rotterdam, 17 januari 1967) was advocaat en procureur. Hij huwde in december 1936 met Margarethe Marie Thilo (Schau, Duitsland, 3 augustus 1910 - 1995) en in 1940 kregen zij een dochter, na de oorlog een zoon. Het gezin Slijper woonde vanaf maart 1940 op de Kappeijnestraat 3d.

Jakob was een overtuigd zionist. Voor 1940 zette hij zich in voor Joodse vluchtelingenwerk en regelde visa voor Zuid-Amerikaanse landen. Jakob was lid van de Joodse Coördinatie Commissie en voor de Joodse Raad Rotterdam was hij het contactadres voor Blijdorp.[103] David Cohen, een van de voorzitters van de Joodsche Raad voor Amsterdam, was een oom van Jakob.[104]

2.2.13. Hartog Joseph Valk – Verzorgingsdienst

Hartog Joseph Valk werd op 26 oktober 1901 in Rotterdam geboren als zoon van onderwijzer Simon Valk (Gorinchem, 26 juni 1865 – Auschwitz, 15 december 1942) en Saartje Hofstede (Rotterdam, 26 april 1860 – Auschwitz, 15 december 1942).[105] Hartog had een oudere zus Elizabeth (Rotterdam, 20 juni 1894).[106]

Vader Simon werd in 1882 ingeschreven in Rotterdam en het gezin woonde op de Goudschestraat 52c. Dat ouderlijk huis werd vernietigd tijdens het bombardement van 14 mei 1940. Hartog trouwde op 13 september 1928 met de hervormde Johanna Baidenmann (Rotterdam, 23 mei 1901) en zij kregen twee kinderen, Simone Sara (1930 - 2017) en

[101] Stadsarchief Rotterdam, archiefkaart Meijer Pool.
[102] "Familiebericht". "Het Parool". 11-11-1963. Geraadpleegd op Delpher op 18-05-2018.
[103] www.jodeninnederland.nl, lemma Slijper, Jakob (Jaap) 1910 – 1967 (geraadpleegd 15 mei 2018).
[104] Database Joods Biografisch Woordenboek, lemma Slijper, Jakob (Jaap) 1910 – 1967 op www.joodsbw.nl (geraadpleegd 22 mei 2018).
[105] Stadsarchief Rotterdam, bevolkingsregister, gezinskaart Simon Valk.
[106] Ibidem

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsertGoedRotterdam

Anthony Justus (1933 – 2013). Het gezin woonde vanaf december 1938 op de Beukelsdijk 173a. Hartog was voor 1940 eerst administrateur op de Afdeling Financiën en Bedrijven en daarna Adjunct Commies bij de gemeente Rotterdam op de afdeling Financiën. Als Joods ambtenaar verloor hij in november 1940 zijn baan en hij werd Hoofd van de Verzorgingsdienst bij de Joodse Raad Rotterdam.[107] Door het gemengde huwelijk bevond Hartog zich in een uitzonderingspositie en hoefde zich niet (direct) zorgen te maken om gedeporteerd te worden. Hij zag wel zijn wereld instorten. Het centrum van zijn geboortestad werd vernietigd, inclusief zijn ouderlijk huis. Door het verlies van zijn baan veranderde zijn maatschappelijke positie en hij zag zijn Joodse kennissen, vrienden en familie, waaronder zijn hoogbejaarde ouders, met onbekende bestemming vertrekken. Tien jaar na de oorlog schreef hij zijn artikel over de Rotterdamse Joden. Hij overleed te Renkum in 1987.[108]

2.2.14. Mr. Michel Louis Weijl – Afdeling Voorlichting

Michel Louis Weijl (Middelburg, 5 juni 1907 – Vlissingen, 4 december 1990) was advocaat en procureur. Hij trouwde in 1935 met Alida Zwart (Rotterdam, 25 november 1911) en in april 1937 kregen zij een dochter. Vanaf de herfst van 1935 woonde het gezin op de Vroeselaan 17b. Michel Weijl werd (mede)verantwoordelijk voor de Afdeling Voorlichting.[109] Het gezin overleefde de oorlog.

2.2.15. F. Wessel – Afdeling Sociale Zorg

De afdeling Sociale Zorg bekommerde zich om de personen die niet meegingen met de deportaties. De heer Wessel werd genoemd in de bron van H.J. Valk maar kon niet nader geïdentificeerd worden.[110]

2.2.16 Deelconclusie

Ook bij het ‘middenkader’ van de Joodse Raad Rotterdam is te zien dat de meeste verantwoordelijken bestuurlijke ervaring had. Over één van hen is bekend dat hij iets van verzet heeft gepleegd, mr. Marius Pool. Dat is verder beschreven in paragraaf 3.2.

[107] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 58. Deze afdeling verstrekte inlichtingen over de diverse verordeningen van de bezetter en Stadsarchief Rotterdam, bevolkingsregister, gezinskaart Hartog Joseph Valk.
[108] Carry Ulreich en Wallet, Bart, *’s Nachts droom ik van Vrede, oorlogsdagboek 1941 – 1945* (Zoetermeer 2016), 303.
[109] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 58
[110] Ibidem, r. 61

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsErfgoedRotterdam

2.3. Medewerkers op ‘de werkvloer’

Een aanstelling bij de Joodse Raad Rotterdam was gewild. Het zorgde voor een ‘Sperre’, een stempel op het persoonsbewijs dat de drager (voorlopig) voor deportatie behoedde.[111] De volgende functies bij de Joodse Raad zaten ‘laag in de rangorde’ en deze Sperren vervielen als eerste.[112] De afbouw van de ca. 400 personeelsleden begon in de zomer van 1942.[113] Over wie van hen is meer bekend?

2.3.1. Herman van Coevorden – medewerker in Loods 24

Herman van Coevorden, zoon van Maurits van Coevorden (subparagraaf 2.2.6) was administratief medewerker bij de Joodse Raad Rotterdam.[114] Hij hielp in Loods 24.[115] Herman zat in onderduik in Hengelo (O), werd opgepakt en op 1 september 1944 in Enschede gefusilleerd.[116]

2.3.2. Carry Ulreich – verzorging en koerier

Carry Ulreich (Rotterdam, 1926) was medewerkster van de raad, in eerste instantie om mensen op te vangen, koffie en thee aan te bieden en kinderen te helpen. Later werd ze koerier en bracht brieven van de Joodse Raad rond.[117] Carry Ulreich woont in Israël.

2.3.3. Rachel Ulreich – typiste

Rachel Ulreich werd in 1922 in Rotterdam geboren. Ze was vanaf 20 juli 1942 typiste bij Voorlichting afdeling Oost.[118] Rachel overleed in 2013 in Sao Paolo.[119]

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsErfgoedRotterdam

[111] Dr.N.K.C.A. in ’t Veld, *De Joodse Ereraad* (Amsterdam 1989), 30.
[112] Ulreich, *oorlogsdagboek*, 255.
[113] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 158
[114] Ulreich, *oorlogsdagboek,* 286.
[115] Ibidem, 54.
[116] www.joodsmonument.nl, lemma Herman van Coevorden (geraadpleegd 6 juni 2018).
[117] Ulreich, *oorlogsdagboek*, 255.
[118] Ibidem, 255.
[119] Ibidem, 302

2.3.4. Gustav (Getzel) Ulreich - kledingatelier

Gustav Ulreich (1891 – 1960), de vader van Carry en Rachel, had door de anti-Joodse maatregelen zijn baan verloren.[120] Hij kreeg een aanstelling bij het kledingatelier van de Joodse Raad Rotterdam.[121]

2.3.5. Abraham Louis (Bram) de Lange - koerier

Bram de Lange (1919 – 1946) was verantwoordelijk voor inlichtingen tussen de Joodse Raad voor Amsterdam en Joodse Raad Rotterdam en reisde met een reisvergunning tussen Rotterdam en Amsterdam. Hij was de verloofde van Rachel Ulreich.[122]

2.3.6. Fie Hartog - medewerker Afdeling Sociale Zorg

De door Valk genoemde Fie Hartog was Sophia Hartog (Amsterdam, 11 mei 1898).[123] Zij was de dochter van Abraham Hartog en Johanna Gotschalk en groeide op in de hoofdstad in een gezin met zeven kinderen. Vader was diamantslijper.[124] Sophia sloot zich al voor de oorlog aan bij de Communistische Partij Nederland (C.P.N.). Ze werd bestuurslid van tal van organisaties, waaronder voorzitter van de Algemene Vrouwenbond.[125] Meer over Fie Hartog in paragraaf 3.3.

2.3.7. Regina Goldsteen – Ziekenverplegingsartikelen

Regina Goldsteen (Bentheim, 26 september 1907) vluchtte met haar ouders en zussen in november 1939 vanuit Duitsland naar Nederland en ging op de Joost van Geelstraat 54 in Rotterdam wonen. Daar opende Regina op 1 december 1939 een rusthuis ORT.[126] Hier waren tijdens de bezetting hun ziekenverplegingsartikelen voor Joodse Rotterdammers verkrijgbaar. Regina had voor de raad uitsluitend deze taak.[127] Regina Goldsteen werd op 11 juli 1943 in Sobibor vermoord.[128]

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

---

[120] Ulreich, oorlogsdagboek, 302.
[121] Ibidem, 255.
[122] Ibidem, 295.
[123] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r.62.
[124] Stadsarchief Amsterdam, gezinskaarten 1893 – 1939, Hartog, A. 27-09-1864.
[125] Herinneringen Francine Hartog, interview 24 april 2018 en "Familiebericht". "Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad". Rotterdam, 16-03-1946. Geraadpleegd op Delpher op 04-06-2018.
[126] ORT = Onder Rabbinaal Toezicht – daarmee de Joodse (spijs)wetten volgend.
[127] "Rotterdam". "Het joodsche weekblad: uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam". Amsterdam, 03-07-1942. Geraadpleegd op Delpher op 06-06-2018.
[128] www.joodserfgoedrotterdam.nl, lemma Joost van Geelstraat (geraadpleegd 16 mei 2018).

2.3.8. Max Ekstein – klusjesman

Menasse Joseph (Max) Ekstein (Rotterdam, 11 april 1919 – Lelystad 2007) was klusjesman bij de Joodse Raad Rotterdam. Zijn rol in de Joodse Raad is uitgewerkt in paragraaf 3.4.

2.3.9. Moritz Machiel Moses - koerier

Uit een verklaring van de Joodse Raad Rotterdam van 24 juli 1942 blijkt dat Morits Machiel Moses (Rotterdam, 17 januari 1915 – Sobibor, 30 april 1943) koerier was.[129]

2.3.10. Harry Cohen - kantoorwerk

Harry (Hartog) Cohen (1920) woonde in Rotterdam en verrichtte tot zijn verhuizing naar Amsterdam kantoorwerk bij de Joodse Raad Rotterdam.[130]

2.3.11. Deelconclusie

Over de personen 'op de werkvloer' zijn weinig verhalen bekend. Fie Hartog, die vanwege haar maatschappelijke activiteiten bestuurlijke ervaring had, werkte in dit deel van de organisatie. Maar ze deed meer, dat is uitgewerkt in paragraaf 3.3.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

[129] www.joodsmonument.nl, lemma Moritz Machiel Moses (geraadpleegd 11 juni 2018).
[130] Bijlage 4, gesprek met Harry Cohen.

2.4. Gelieerd aan de Joodse Raad Rotterdam

Eén persoon heeft belangrijk werk gedaan voor de Joodse Raad Rotterdam maar maakte er geen deel van uit, dr. David Hausdorff.

2.4.1. Dr. David Hausdorff – medische keuringen

David Hausdorff (Rotterdam, 2 november 1901 – Antwerpen, augustus 1990) was een zoon van Duits-Joodse ouders. Zijn vader, Michael Saul Hausdorff, werd bij wet van 10 juli 1900 tot Nederlander genaturaliseerd, waardoor David Nederlander was.[131] David was geen lid van de Joodse Raad Rotterdam, hoewel dat voor de hand lag vanwege zijn positie in het vooroorlogse Joods Rotterdam en het vertrouwen dat hij genoot.

2.4.2. Deelconclusie

David Hausdorff had lid kunnen zijn van de Joodse Raad Rotterdam, maar hij koos ervoor om buiten de organisatie te blijven. Hij zette zich in voor de Joodse gemeenschap in Rotterdam en de Joodse Raad Rotterdam kon een beroep op hem doen om medische keuringen te verrichten in Loods 24. Meer over het werk dat door hem werd verricht in paragraaf 3.5.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[131] "Staatsblad no. 136. WET van den 10den juli 1900, houdende naturalisatie van Michael Saul Hausdorff." "Nederlandsche Staatscourant". 's-Gravenhage, 01-08-1900. Geraadpleegd op Delpher op 06-06-2018.

3. Hulp en verzet vanuit medewerkers van de Joodse Raad

De Joodse Raad leek een veilige vluchtplaats voor de Joodse bevolking. Een baantje bij de raad zou uitstel van deportatie geven. Ook in Rotterdam was men hiervan op de hoogte.[132] De positie die men bij de raad kreeg was ondergeschikt aan het feit dat men een aanstelling had. Zo werden zowel Carry als haar zus Rachel Ulreich werknemers, Carry in eerste instantie in de keuken, haar oudere zus Rachel als typiste.[133] Carry schreef in haar dagboek dat ze haar best had moeten doen om deze aanstelling te krijgen.[134]

De vele aanstellingen bij de Joodse Raad kunnen enerzijds als actief verzet gezien worden. De werknemers werden immers 'gesperrt' en daarmee leken de deportaties vertraagd. Anderzijds liet de bezetter deze aanstellingen toe en zorgden ze voor een tweedeling, mensen mét en zonder Sperre. Deze verdeel- en heerspolitiek kan daarom ook geduid worden als een instrument dat gebruikt werd om de deportaties zo gewenst mogelijk te laten verlopen. De angst om de aanstelling en de Sperre te verliezen, zorgde voor de gewenste inzet.

De Joodse Raad had meer werknemers in dienst dan op grond van de werkzaamheden noodzakelijk was. In Amsterdam waren dat er bijna 15.000 en zij waren tot nader order van deportatie vrijgesteld. Eind mei 1943 verordonneerde de bezetter dat ongeveer 7000 van deze vrijstellingen vervielen, gevolgd door stapsgewijze verdere inkrimping. In Rotterdam is de schatting betreffende het aantal werknemers tussen de 400 en 500 personen, ook veel meer dan nodig was.[135] Carry Ulreich sprak in haar dagboek zelfs over 1500 werknemers in Rotterdam.[136] De reden van dit opmerkelijke verschil zou kunnen liggen in de verschillende perceptie van leidinggevende Valk en de toen 15 jaar oude medewerkster Carry. Een onderzoek uit 2006 laat slechts 258 Sperren zien voor de Joodse Raad Rotterdam (126 medewerkers, 68 partners en 64 kinderen). Dit is het aantal op 11 april 1943 toen het grootste deel van de Rotterdamse Joden gedeporteerd was en de Joodse Raad Rotterdam al werd 'afgebouwd'.[137]

Het idee dat rond het verkrijgen van een Sperre leefde, was dat men diende te beschikken over wat tijdens de bezetting ´Vitamine **R**´ genoemd werd, de juiste **R**elaties. Maar ook zonder die relaties konden personen die hierop aandrongen een aanstelling krijgen.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsErfgoedRotterdam

---

[132] Ulreich, *oorlogsdagboek,* 53.
[133] Ibidem, 53.
[134] Ibidem, 53.
[135] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r 158.
[136] Ulreich, *oorlogsdagboek,,* 54.
[137] Marnix Croes, The Holocaust in The Netherlands and the Rate of Jewish Survival in *Holocaust and Genocide Studies, V20 N3* (Winter 2006), 486 - 488

In het archief van de Joodse Raad Rotterdam is teruggevonden dat personen, die op het spreekuur om een baantje vroegen, in een aantal gevallen een aanstelling kregen.[138]

Valk meldde dat de Joodse Raad Rotterdam financiële steun verleende aan vele Joden die hun bron van inkomsten hadden verloren.[139] Deze melding is met behulp van hetzelfde archief onderzocht. Financiële ondersteuning werd in dit archief zeer beperkt genoemd, nog geen 30 gevallen.[140] De uitspraak van Valk klopte, de Joodse Raad Rotterdam verleende financiële ondersteuning, doch uitsluitend wanneer de noodzaak groot was. Een schrijnend voorbeeld in dit archief is dat van een vrouw die voor haar pleegkind een vergoeding aanvraagt voor schoenen, omdat de schoenen versleten zijn en het kind geen schoenen meer heeft.[141] Veel verzoeken om ondersteuning werden afgewezen.[142]

Voor alle personen die bij de Joodse Raad Rotterdam betrokken waren komt de vraag naar voren of zij instructies opvolgden, probeerden te schipperen of verzet probeerden te plegen. De raad was een onderdeel van de organisatie rond de deportaties. De bezetter had er alle belang bij dat de raad zo soepel mogelijk functioneerde en gehoorzaamde. In dit onderzoek zijn verschillende verzetsplegers naar voren gekomen. Er waren ook medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam die zelf geen verzet pleegden, maar er wel van wisten. Hun 'gehoorzaamheid' was wellicht nodig voor de ruimte die medewerkers als Fie Hartog nodig hadden.

Het documenteren van verzetsdaden was tijdens de oorlog, net zoals het verzet zelf, gevaarlijk. Er werd niet veel gedocumenteerd. Daarbij werd van de personen die een verantwoordelijkheid bij de Joodse Raad Rotterdam hadden het overgrote deel tijdens de oorlog vermoord. Het vastleggen van hun getuigenis was hierdoor na de oorlog onmogelijk en het bronnenmateriaal is summier. De bronnen vertellen over vijf medewerkers van de raad die verzet hebben gepleegd. Wat dit inhield is in paragraaf 3.1. t/m 3.5 nader uitgewerkt.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[138] NIOD, Archief 182 Joodsche Raad voor Amsterdam, 4.2 dossier Rotterdam, 209 Lijsten van tijdens spreekuren van de Joodsche Raad te Rotterdam behandelde gevallen, augustus 1941 – december 1942. Namen personen in verband met de privacyregels betreffende dit archief weggelaten.
[139] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r 51.
[140] NIOD, Archief 182 Joodsche Raad voor Amsterdam, 4.2 dossier Rotterdam, 209 Lijsten van tijdens spreekuren van de Joodsche Raad te Rotterdam behandelde gevallen, augustus 1941 – december 1942. Namen personen in verband met de privacyregels betreffende dit archief weggelaten.
[141] ibidem.
[142] ibidem.

3.1. Mr. Amandus Wolfsbergen en de financiële hulp

Amandus Wolfsbergen was vanaf september 1943, na de deportatie van voorzitter Hendrik Cohen, tot de beëindiging van de Joodse Raad Rotterdam voorzitter.[143] Het moment van de beëindiging is onduidelijk. De Amsterdamse voorzitters Asscher en Cohen werden eind september 1943 naar Westerbork gedeporteerd en verbleven daar tot najaar 1944. In die periode werd hen door de bezetter verteld dat de Joodse Raad opgehouden had te bestaan, waarmee dan feitelijk ook de Bureaus niet meer bestonden. In Rotterdam waren de meeste Joodse inwoners voor september 1943 gedeporteerd. Wolfsbergen handelde de lopende zaken af en ondernam ook 'andere activiteiten'. Binnen zijn netwerk in de rechterlijke macht zamelde hij geld in dat hij gebruikte voor hulp aan ondergedoken Joden, vooral voor de aanschaf van bonkaarten.[144] Volgens een onderzoek van Stichting 40-45 bureau Zuid-Holland, enkele jaren na de oorlog, zorgde Wolfsbergen voor onderduikadressen, geld, levensmiddelen, valse papieren en rechtskundige adviezen voor onderduikers.[145]

Dit verzet was vol risico's. Wolfsbergen koos ervoor om dit te doen terwijl hij door zijn gemengde huwelijk beschermd was voor deportatie. In de vroege ochtend van 8 april 1944 werd Amandus Wolfsbergen thuis gearresteerd.[146] Hij werd na verhoor opgesloten in politiebureau Haagseveer.[147] Voor zijn echtgenote werden er een aantal berichten van hem uit het politiebureau gesmokkeld.[148] In deze berichten staat het volgende: 'men verdenkt mij van medeweten aan terreurorganisatie. Het schijnt dat mevrouw Bueninck daarmee annex was.[149]

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / Joodser

[143] www.oorlogsgravenstichting.nl. lemma Amandus Wolfsbergen (geraadpleegd 12 mei 2018) en gegevens afkomstig van zijn zoon, Leonard Wolfsbergen, per email.
[144] J. W. de Leeuw, Erelijst Verzet en Koopvaardij, database NIOD.
[145] NIOD, archief 860, Onderzoek – Advocatuur in Oorlogstijd, dossier 145, handgeschreven brief van J Pasman directeur Stichting 40 – 45, gedateerd 23 juni (jaartal ontbreekt), bevestigd per brief van 2 november 1951 aan mevr. Wolfsbergen – Ebes. Amandus Wolfsbergen werd erkend als deelnemer aan het verzet en zijn weduwe kwam in aanmerking voor een buitengewoon pensioen.
[146] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 210 – 218 en herinnering Leonard Wolfsbergen, gesprek 15 juni 2018.
[147] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 210 – 212.
[148] Brieven bevinden zich in het privé-archief van Leonard Wolfsbergen. Alle brieven bevinden zich in kopie bij het NIOD, archief 860, Onderzoek – Advocatuur in Oorlogstijd, dossier 145.
[149] Lies Bueninck-Hendrikse (Rotterdam, 15 juni 1909 – Rotterdam, 31 december 2009) was boekhouder en bood onderdak aan Joodse onderduikers. Ze werd hierom gearresteerd op 7 april 1944 (bron: www.verzetsmuseum.nl, lemma wo2.info, Lies Bueninck-Hendrikse – geraadpleegd 14 mei 2018).

Ik word helaas niet geloofd, dat ik er niets van wist of mee te maken had. Het ziet er dus slecht uit…'[150]

Een volgend bericht: 'Bij de S.D. bleek ik wegens hulp aan Joden en contact met illegale organisaties aangebracht door Karl Kaufmann, een vroeger vriendje van Hannele (dochter van de Frankens).[151] Wat het eerste betreft was er geen ontkennen aan, want bij de arrestatie van mevr. Bueninck hadden ze een enkele maanden oud briefje van mij gevonden (dat zij n.b. niet had verscheurd) waarin ik haar het adres van een ondergedoken Jood opgaf, en over nog een ander adres in Amsterdam sprak. Ik heb gezegd dat ik wel een Jood naar haar had toegestuurd en haar ook wel eens een adres heb opgegeven, maar verder niets van een organisatie wist. Men gelooft dat niet'.[152] In een derde bericht: 'Vertel later de Frankens, dat mijn hulp aan D en het verraad van hun vriend Kaufmann de oorzaak van dit alles is'.[153]

3.1.1. Onderzoek in het politiearchief Rotterdam

Wolfsbergen werd op 8 april 1944 in Rotterdam gearresteerd in opdracht van (Waffen) SS Sturmscharführer Ebensen en werd na een verhoor op de Heemraadssingel 226, de vestiging van de 'Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst', overgebracht naar politiebureau Haagseveer.[154] Hij had verschillende waardevolle zaken bij zich, waaronder bijna 48 gulden aan contanten, een horloge en rookwaren.[155] De waarde van de goederen die Amandus Wolfsbergen bij zich had was hoog, zeker in deze fase van de oorlog. Wolfsbergen gaf op het politiebureau aan te begrijpen waarom hij gearresteerd was.[156] Hij zat tot 21 april 1944

[150] Deel uit een uit het Politiebureau Haagseveer gesmokkelde brief van Amandus Wolfsbergen aan zijn vrouw, Theodora Ebes. Privé-archief Leonard Wolfsbergen, in kopie bij het NIOD, archief 860, Onderzoek – Advocatuur in Oorlogstijd, dossier 145.

[151] Carel Albert Kaufman (Hengelo, 26 juni 1920), zoon van Eli Kaufman en Cato Zilversmit. De oom van Carel Albert was Maurits Zilversmit (zie subparagraaf 2.1.1). Carel was lid van de zionistische studentenorganisatie NZSO, ging in verzet bij de Westerweelgroep en sloeg door na opgepakt te zijn door de Sicherheitsdienst (bron: Ulreich, *oorlogsdagboek 1941 – 1945,* 293). Carel vertelde aan derden dat zijn coöperatie met de bezetter bedoeld was om deze te misleiden (bron: Hans Schippers, *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers* (Hilversum 2015), 167 – 168). Carel werd als neef van Maurits Zilversmit vertrouwd in Joods Rotterdam. Hij werd in Auschwitz vermoord op 6 april 1944. Hannele is vermoedelijk Hannele Franken, dochter van mr. Maurits Franken.

[152] Deel uit een uit het Politiebureau Haagseveer gesmokkelde brief van Amandus Wolfsbergen aan zijn vrouw, Theodora Ebes. Privé-archief Leonard Wolfsbergen, in kopie bij het NIOD, archief 860, Onderzoek – Advocatuur in Oorlogstijd, dossier 145.

[153] Ibidem, 'D' is niet geïdentificeerd.

[154] Stadsarchief Rotterdam, archief Gemeentepolitie 63 documentnummer 3570. Sturmscharführer Albert Konrad Heinrich Ebensen (Peine, 31 mei 1907) Bron: Van Riet, F.A.M. (2008) *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Universiteit van Amsterdam, p. 264 en NIOD, archief 860, Onderzoek – Advocatuur in Oorlogstijd, dossier 145.

[155] De rookwaren waren vermoedelijk voor persoonlijk gebruik (herinnering Leonard Wolfsbergen, gesprek 15 juni 2018).

[156] Stadsarchief Rotterdam, archief Gemeentepolitie 63 documentnummer 3440.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

opgesloten in het politiebureau aan het Haagseveer, waarna hij naar Westerbork gedeporteerd werd. Aan de achterzijde van document 3570 is aangetekend dat er fl. 7,50 was uitbetaald, het bedrag dat doorgaans werd uitbetaald bij het 'aanbrengen van een Jood'. Het vermoeden van Wolfsbergen, dat er sprake was van verraad, lijkt hiermee bevestigd. De persoon die hem verraadde werd niet vermeld in de administratie van de politie.

Amandus Wolfsbergen werd op 3 september 1944 gedeporteerd van Westerbork naar Auschwitz en vermoord op 20 november 1944.[157] Zijn echtgenote en zoon overleefden de oorlog.

3.2. Mr. Marius Joseph Pool – verzet in het hoofdbestuur

Op 1 juli 1942, veertien dagen voor de eerste deportatie vanuit Westerbork, ging dr. Hendrik Cohen naar Amsterdam om daar door het landelijk bestuur van de Joodse Raad geïnformeerd en geïnstrueerd te worden. Dezelfde dag bracht Cohen op de Essenburgsingel 24b verslag uit aan zijn naaste medewerkers. Hij vertelde hen dat hij te horen had gekregen dat binnenkort de eerste oproepen verzonden zouden worden voor de deportatie van Joden naar werkkampen in Duitsland. Medewerkers van de Joodse Raad waren vrijgesteld, de raad diende te assisteren bij de registratie van de opgeroepenen. Wat volgde geeft een interessant perspectief over de Joodse Raad Rotterdam.

Mr. Marius Joseph Pool vroeg het woord en was furieus. Hij zei op de vergadering van de Joodse Raad dat deze tot een 'wrange grap' is geworden en dat de medewerkers volgens hem gevraagd wordt om een apparaat draaiende te houden 'dat op niets anders is gericht, dan onszelf ter slachtbank te leiden'.[158] Niemand viel Pool bij.[159]

Deze woede-uitbarsting doet vermoeden dat Pool doorzag wat de bedoeling achter de deportaties was. Er is verder geen verzet in woord of daad van hem bekend.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[157] transportlijst van 3 september 1944/ Westerbork - Auschwitz. Ook op de kaart uit de cartotheek van de Joodsche Raad wordt 3-9-1944 genoemd als transportdatum.
[158] Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6, juli '42 – mei '43 eerste helft* (Den Haag 1975), 3.
[159] Ies Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging* (Amsterdam 2006), 132.

3.3. Fie Hartog en de Afdeling I

De afdeling I (Illegaal) werd zo door een aantal medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam genoemd. Deze 'niet-bestaande' afdeling, een onderafdeling van de Afdeling Sociale Zorg, werd volgens Valk geleid door Fie Hartog.[160] Zij coördineerde onderduikmogelijkheden vanuit haar positie binnen de Joodse Raad Rotterdam en haar organisatie werd actief vanaf juli 1942.[161] Wie was zij?

Heden overleed in het Gemeente-Ziekenhuis, Coolsingel, tot onze diepe droefheid, na een kort lijden, onze lieve Zuster Behuwdzuster en Tante

FIE HARTOG

op de leeftijd van 47 jaar.

Uit aller naam:
E Elenbaas-Hartog
V. H. Elenbaas.

...tterdam, 14 Maart 1946.
...chthuislaan 1B.

...e verassing zal plaatshebben Dinsdag 19 Maart a.s. te Velsen na aankomst van trein 13.13, halte Driehuis-Westerveld.

Met diep leedwezen geven wij hierbij kennis van het overlijden van onze gewaardeerde medewerkster mejuffrouw

FIE HARTOG,

in leven voorzitster van de Algemene Vrouwenbond en redactrice van het orgaan (Vrouwen). Met grote waardering zullen wij haar blijven gedenken en haar werk blijven voortzetten.

Namens alle leden:
HET BESTUUR VAN DE ALGEM. VROUWENBOND.

Een familiebericht uit het Vrije Volk uit 1946, gecombineerd met andere bronnen zoals de stadsarchieven van Amsterdam en Rotterdam, zorgden voor de aanwijzing dat het hier gaat om Sophia Hartog (Amsterdam, 11 mei 1898).[162] Dit werd vervolgens bevestigd door de achternicht van Sophia Hartog, Francine Hartog.[163]

Sophia kwam uit een politiek geëngageerd gezin en ze sloot zich voor de oorlog aan bij de C.P.N. Ze werd bestuurslid van tal van organisaties, waaronder voorzitter van de Algemene Vrouwenbond.[164]
Sophia en haar jongere zus Esther (21 juni 1905) verhuisden naar Rotterdam (Sophia op 30 november 1922) en werkten als telefonistes bij de P.T.T.[165] Sophia werd later lerares.[166]

Amsterdam / Joods

---

[160] J L van der Pauw, *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940 – 1945* (Den Haag 1995)p. 441 en Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1, r. 62
[161] Pauw, *Guerilla*, 435.
[162] "Familiebericht". "*Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*". Rotterdam, 16-03-1946. Geraadpleegd op Delpher op 25-04-2018.
[163] Informatie Francine Hartog per email d.d. 24 en 25 april 2018.
[164] Herinneringen Francine Hartog, interview 24 april 2018 en "Familiebericht". "Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad". Rotterdam, 16-03-1946. Geraadpleegd op Delpher op 04-06-2018.
[165] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart Sophia Hartog. P.T.T. is de Nederlandse Posterijen, Telegrafie en Telefonie.
[166] Stadsarchief Rotterdam, gezinskaart Sophia Hartog.

Haar linksgeoriënteerde politieke overtuiging en haar diepgaande vriendschap met kunstenaar Paul Schuitema zorgden dat ze lid werd van het Arbeiders-Schrijvers-Collectief 'Links Richten', een organisatie die in 1930 werd opgericht.[167] Sophia kwam daar in contact met Nederlandse kopstukken die in de Spaanse Burgeroorlog tegen Franco vochten, zoals Jef Last en Gerard Vanter.[168]

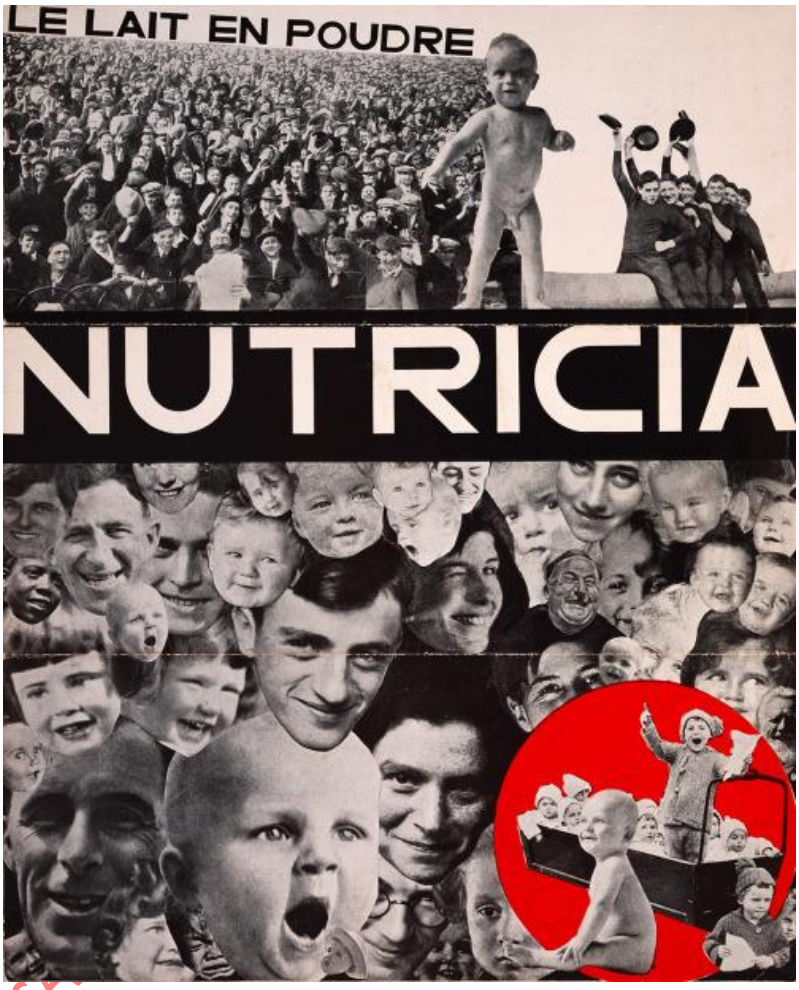

De vriendschap met Schuitema kwam ook tot uitdrukking in een poster die hij in 1928 voor Nutricia ontwierp. Schuitema verwerkte zijn gezicht, dat van Dick Elffers en van Fie Hartog (onder midden naast de rode cirkel) in de collage.

Fie Hartog was medewerker van de Afdeling Sociale Zorg van de raad en haar politieke overtuiging stond lijnrecht tegenover die van de bezetter. Ze zette de Afdeling I (Illegaal) op, een afdeling die bemiddelde in onderduiklocaties. Vanwege het riskante karakter van deze activiteiten van Sophia en enkele door haar vertrouwde medewerkers, ontbreekt het (tot nu) aan nadere bronnen. Ook de namen van de 'vertrouwde medewerkers' zijn niet bekend. Het overlijden van Sophia heeft ervoor gezorgd dat ze haar herinneringen aan deze periode niet heeft kunnen optekenen.

Haar zus Esther zat ondergedoken bij fotograaf Wally Elenbaas boven Café-Restaurant Belvedère op de Katendrechtselaan in Rotterdam.[169] Deze locatie, midden in het deel van de stad dat bekend stond om de prostitutie, was tijdens de bezetting verboden voor de

© R A Snijders / Joods

[167] Flip Bool, *PAUL SCHUITEMA (1897-1973). Een poging tot ordening van zijn werk voor de Tweede Wereldoorlog*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam 1974.
[168] Gerard Vanter is een pseudoniem van G J M van het Reve. Hij was een Nederlands communistisch journalist en vader van schrijver Gerard Reve.
[169] Valdemar Hansen Elenbaas (Rotterdam, 21 april 1912 – Rotterdam, 21 mei 2008).

Wehrmacht vanwege de angst voor seksueel overdraagbare aandoeningen.[170] Katendrecht was daardoor een redelijk veilige onderduiklocatie. Via Esther werden Joodse kinderen met de onderduik geholpen, wat bekend is via overleveringen.[171] Aangenomen kan worden dat Sophia en Esther hebben samengewerkt binnen dit verzet. Sophia kwam door haar werk in contact met Joodse kinderen waar onderduik voor gezocht werd, Esther was ondergedoken op een locatie waar ze haar zus Sophia kon helpen.

Verder zorgde Sophia voor vervalste persoonsbewijzen voor ondergedoken Joden.[172] Wally, Esther en Sophia overleefden de oorlog in de onderduik. Sophia overleed in Rotterdam op 15 maart 1946 aan de gevolgen van een verwaarloosde longontsteking.[173] Haar zus Esther heeft, voor zover bekend, in haar latere leven geen herinneringen aan haar zus in deze periode opgetekend.[174]

3.4. Max Ekstein – van hulp tot verraad

Menasse Joseph (Max) Ekstein was klusjesman bij de Joodse Raad Rotterdam. Hij was labiel en werd voor 1940 al twee keer onder psychiatrische behandeling gesteld. Voor de oorlog had hij een fotoatelier, dat hij aan het begin van de oorlog vanwege de verordeningen van de bezetter moest sluiten. In oktober 1942 kreeg Max weer de beschikking over een donkere kamer, waar hij pasfoto's afdrukte voor valse persoonsbewijzen. Hij hielp daarmee onderduikers, samen met anderen. Wat begon als verzet eindigde echter als handel en Ekstein ging geld verdienen met deze foto's.

Op 9 oktober 1942 werd hij bij een razzia opgepakt. Ekstein werd overgebracht naar Loods 24, deed daar zijn armband van de Joodse Raad om en wandelde naar buiten. Hij ging toen in onderduik en kwam in contact met een man die hem, met elf anderen, voor dfl 2000,- per persoon naar het buitenland zou brengen. Toen het zover was, en hij betaald had, bleek het oplichting. Daarover wilde Ekstein zijn beklag doen en hij kwam terecht bij de beruchte Jodenjager Jacob Breugem.[175] Breugem bedreigde hem en zette hem in voor zijn doelen.[176] Zo werd Max Ekstein onder druk gezet om de verblijfplaats van de Joodse verzetsstrijder Sara

[170] https://anderetijden.nl/aflevering/235/Verboden-voor-Duitsers (geraadpleegd 11 mei 2018).
[171] Gesprek met Linda Malherbe, mede-initiatiefneemster Verhalenhuis Belvedère.
[172] "verleden kunstenaar fotograaf vond weinig erkenning Verzetsman Van Maanen: zijn inzet bleef onbekend door Huib Goudriaan". "*Trouw*". Onbekend, 22-02-1979. Geraadpleegd op Delpher op 04-06-2018.
[173] "Familiebericht". "*Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad*". Rotterdam, 16-03-1946. Geraadpleegd op Delpher op 25-04-2018 en informatie Francine Hartog, interview 24 april 2018.
[174] Informatie via Linda Malherbe, Verhalenhuis Belvedère, per email d.d. 17 mei 2018.
[175] Een Jodenjager is een persoon die voor de beloning Joden opspoort en uitlevert.
[176] Jacob Breugem (Bergschenhoek, 26 november 1906 – 28 november 1944).

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

van Gigch te verraden. Ekstein leverde haar uit aan de nazi's, samen met andere onderduikers die op hetzelfde schuiladres als Sara aan de Herengracht in Amsterdam zaten.[177] Ekstein overleefde de oorlog en werd in januari 1949 ter dood veroordeeld door het Bijzondere Gerechtshof in Den Haag. In juli van dat jaar werd de straf omgezet in levenslang, op 22 maart 1958 kreeg Max Ekstein gratie. Hij overleed op 22 augustus 2007.[178]

3.5. Dr. David Hausdorff en de medische keuringen

David Hausdorff was geen lid van de Joodse Raad Rotterdam, hoewel dat voor de hand lag vanwege zijn positie in het vooroorlogse Joods Rotterdam en het vertrouwen dat hij genoot. Door de Joodse Raad Rotterdam werd hij ingezet om, wanneer er een groep van enige honderden Joden werd opgeroepen, naar Loods 24 te komen en medische keuringen uit te voeren. Deze keuringen waren voor de opgeroepenen die te kennen gaven vanwege hun gezondheidstoestand niet op transport te kunnen.[179] Op medische gronden heeft hij zoveel mogelijk mensen afgekeurd en zo mogelijk 'zieker gemaakt' waardoor ze niet op transport konden.[180] Hausdorff deed dit onder het oog van Ferdinand aus der Fünten en Franz Fischer, twee van de drie personen die na hun veroordeling als de oorlogsmisdadigers 'De Drie van Breda' bekend stonden.

still interview 25838 Hilde Klara Hausdorff, USA Shoah Foundation

Hausdorff heeft dit werk gedaan tot in augustus 1943. Op 23 augustus 1943 ging hij met zijn vrouw Hilde Klara Gradenwitz (Berlijn, 6 april 1912 - Antwerpen, 1 januari 2002) en hun kinderen naar Vlaardingen waar het gezin in de onderduik de oorlog overleefde.[181] Na de oorlog zette David Hausdorff zijn artsenpraktijk voort. David en zijn vrouw bleven in de Maasstad tot zij verhuisden naar Antwerpen.[182]

© R A Snijders / JoodsAmsterdam Rotterdam

[177] Sytze van der Zee, *Vogelvrij, de jacht op de joodse onderduiker* (Amsterdam 2010), 414 – 425.
[178] Ibidem, 424 – 425.
[179] Van der Woel, Hausdorff, in *Rotterdams Jaarboekje 1991* (Rotterdam 1991) 147 – 148.
[180] Interview Hilde Klara Hausdorff, USC Shoah foundation, 2 januari 1997 interview 25383.
[181] Interview Lily Spitzer – Hausdorff, dochter Hilde Klara Hausdorff, USA Shoah foundation, 2 januari 1997, interview 25377 en Interview Hilde Klara Hausdorff, USC Shoah foundation, 2 januari 1997 interview 25383
[182] Interview Arthur Vis, 14 mei 2018.

3.6. Deelconclusie

Van de leden van het ‘hoofdbestuur’ kon alleen van Amandus Wolfsbergen, voorzitter vanaf september 1943, worden vastgesteld dat hij in verzet kwam. Hij zamelde onder andere geld in om daarmee bonkaarten voor Joodse onderduikers te kopen. Het is niet bekend of hij dit al deed in de periode dat dr. Hendrik Cohen voorzitter was, of dat hij hiermee begon na de deportatie van Cohen, eind september 1943. Marius Pool zat ook in de hoogste bestuurlijke laag en van hem is duidelijk dat hij zich grote zorgen maakte over datgene waartoe de raad was verworden. Fie Hartog, medewerkster op ‘de werkvloer’ organiseerde verschillende soorten verzet en het lijkt erop dat zij, door haar positie buiten de bestuurlijke lagen van de raad, zich vrijer voelde om dit te organiseren. David Hausdorff gebruikte zijn professie waarmee hij zijn verzet, vorm gegeven door afkeuren voor transport, kon maskeren. Ekstein begon met verzet en werd later een verrader, hij kon de druk niet weerstaan.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / Joodserfgoedrotterdam

4. Conclusie

De Joodse Raad in Rotterdam stond tijdens de oorlog als afdeling in de schaduw van de Joodse Raad voor Amsterdam. 'Amsterdam' had de leiding over alle plaatselijke afdelingen. De Joodse Raad Rotterdam volgde de regels en de bepalingen van de bezetter via het hoofdbureau in Amsterdam. De taak van de raad stond voor de bezetter vast en werd door Rijkscommissaris Seyss-Inquart op 25 november 1941 in een overzicht van 'de stand van het Jodenvraagstuk' verwoord als: 'De Joodse Raad van Amsterdam gaat voor de Duitse instanties dienen als orgaan waaraan bevelen worden doorgegeven […] het niet opvolgen daarvan zal worden bestraft.'[183] Na de oorlog werd de omvang van de genocide zichtbaar en de inspanningen die tijdens de oorlog werden verricht bleken weinig effect te hebben gehad. Medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam werden, als ze de genocide al overleefd hadden, geconfronteerd met grote verliezen aan familieleden en vrienden. Op de Joodse Raad volgde veel kritiek en vooral Asscher en Cohen, de voorzitters uit Amsterdam, stonden symbool voor het falende beleid.

De geschiedschrijving die jaren na de bezetting op gang kwam was zeer verdeeld over de raad. Loe de Jong, van de vooraanstaande geschiedschrijvers uit die periode de meest genuanceerde, stelde in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*: 'ook vertrouwden zij dat zij door de stiptheid waarmee zij de hun opgedragen werkzaamheden uitvoerden, alsmede door het nalaten en, waar mogelijk, tegengaan van verzet, bereikten dat de deportaties niet plaatsvonden in het tempo dat, naar zij meenden, de bezetter maximaal mogelijk was.'[184] Loe de Jong had gelijk toen hij stelde dat de Joodse Raad meewerkte en voldeed aan de eisen van de bezetter. Er kan echter niet gesteld worden dat alle medewerkers van de Joodse Raad de eisen van de bezetter volgden. Er was verzet binnen de Joodse Raad, in vele geledingen. Zo waren er medewerkers die hun grote zorgen uitschreeuwden en er werden kinderen in de onderduik gebracht. De stellige uitspraak over de Joodse Raad van De Jong verdient nuances om daarmee de inspanningen van tal van medewerkers recht te doen.

Ook Katja Happe wijst in haar recente werk erop dat de Joodse Raad uit eigen beweging besloot met de bezetter samen te werken, in 'de hoop om erger te voorkomen'.[185] Hoewel dit juist is voor een groot gedeelte van de raad dient de nuance toegevoegd te worden dat individuele medewerkers, tot in de hoogste bestuurslagen, verzet hebben gepleegd.

[183] Happe, V*eel Valse Hoop*, 116
[184] De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 6, 1e helft, 263-264.
[185] Happe, *Veel Valse Hoop*, 373

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

Daarnaast verdient de passage ‘uit eigen beweging’ een nadere uitleg. De raad werd door de bezetter opgericht en was een uitvoerend orgaan van het beleid. Was er veel keus?

De Joodse Raad Rotterdam bleef ook in de collectieve herinnering en in de geschiedschrijving na de oorlog in de schaduw staan van het hoofdkantoor. Er is weinig onderzoek gedaan naar het functioneren van dit ‘Bureau’. Hartog Joseph Valk vertelde in 1955 met zijn verslag voor het Rotterdams Jaarboekje over de raad, maar hij vertelde het vanuit het perspectief van een betrokken medewerker en niet als onafhankelijk onderzoeker.[186] Toch bracht Valk in 1955 nuances aan in de historiografie en maakte melding van verzet. Hij vertelde deels wie er verzet pleegde. Wat er precies gedaan werd, komt in zijn verslag te summier uit de verf.
De hulp aan onderduikers door Amandus Wolfsbergen, de laatste voorzitter van de Joodse Raad Rotterdam, verdient veel meer aandacht en de connecties rond het verzet door Sophia Hartog zijn het waard om nader onderzocht te worden.

In deze scriptie is op een aantal onderzoeksvragen ingegaan:

1. Werd er verzet gepleegd door medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam?
2. Wie waren de belangrijkste medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam en wat hun verantwoordelijkheid?
3. Is er een overeenkomstige achtergrond bij de leidinggevenden en bestuurders van de raad?
4. Op welk niveau geschiedde dit verzet binnen de raad?

De hoofdvraag is bevestigend beantwoord. Er werd verzet gepleegd binnen alle organisatorische niveaus van de Joodse Raad Rotterdam. ‘Op de werkvloer’ gaf Fie Hartog de leiding aan medewerkers die met haar voor onderduiklocaties zorgen. Haar illegale werk was bekend bij anderen in de raad, zoals Hartog Valk. Max Ekstein maakte in eerste instantie pasfoto’s voor vervalste persoonsbewijzen, totdat hij overging tot verraad. In het middenkader liet Marius Pool aan de leiding weten hoe hij de raad zag. Hij hield zijn mond niet en zijn uitbarsting tijdens de vergadering van 1 juli 1942, waarbij hij nauwkeurig schetste wat het lot van de Joden én de positie van de Joodse Raad was, leidde niet tot enige gedocumenteerde

[186] Valk, *De Rotterdamse Joden*, bijlage 1.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseErfgoedRotterdam

verandering in de opstelling van de leidinggevenden van de Joodse Raad Rotterdam. Was de leiding te angstig?

In het hoofdbestuur hielp Amandus Wolfsbergen Joodse onderduikers. Het kostte hem zijn leven. Hij zat in de positie dat hij niet gedeporteerd hoefde te worden maar hij koos voor verzet en ontkende dit niet na zijn arrestatie. Het is echter niet duidelijk of Wolfsbergen met zijn hulp aan Joodse onderduikers begon ten tijde van zijn voorzitterschap van de raad of al eerder. Buiten de raad zorgde dr. David Hausdorff ervoor dat vanuit een medisch oogpunt een onbekend aantal personen niet gedeporteerd werd.

Het hier genoemde verzet kon in de bronnen worden achterhaald. Hoewel het verzet beperkt was, zijn er mensen gered. Dat er verzet was gepleegd in de Joodse Raad Rotterdam werd al in 1955 door Hartog Valk verteld. Dit onderzoek laat zien dat het verzet door meer personen werd gepleegd dan Valk noemde en in meerdere organisatorische lagen van de Joodse Raad Rotterdam plaats vond, in de meeste gevallen door personen met bestuurlijke ervaring. De aard van het door Valk genoemde verzet is door dit onderzoek in de onderzochte primaire bronnen duidelijker. Voorts was het overzicht van de medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam fragmentarisch en deze scriptie voegt een overzicht van de medewerkers toe. Het is duidelijk dat de inventarisatie van de medewerkers ‘op de werkvloer’ niet compleet is, de andere organisatorische niveaus laten een meer volledig beeld zien. Door de vele wisselingen in de raad blijven aanvullingen mogelijk.

4.1. Aanbeveling verder onderzoek

De communistische verzetsgroep, de Nederlandse Volksmilitie, van de Joodse Rotterdammer Sally Dormits kende zo’n tweehonderd medewerkers. Fie Hartog was bekend met aan de C.P.N. gelieerde organisaties en was lid van de C.P.N. Dit vraagt om een nader onderzoek naar mogelijke connecties tussen de verzetsgroep van Dormits en Hartog of andere medewerkers van de Joodse Raad Rotterdam. De Nederlandse Volksmilitie werd in de tweede helft van oktober 1942 deels opgerold. De lijsten met namen van de arrestanten bevestigen de Joodse deelname aan deze organisatie.[187] Het is een interessante vraag of Hartog door het communistische verzet werd geholpen.

[187] NIOD Archief 273, Stuhldreher, C J F, 64 Lijst van leden van de Nederlandse Volksmilitie die door het Sonderkommando Wölk van Referat IV A zijn gearresteerd, 1986.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

Verder wordt het politiearchief bij het Stadsarchief Rotterdam over deze periode in 2020 openbaar.[188] Er zijn veel gegevens aanwezig die de historiografie over dit onderwerp kunnen vervolmaken. Het is van groot belang dit deel van de geschiedschrijving nader te onderzoek omdat de gegevens die in deze honderden kaarten aanwezig zijn hiaten in de geschiedschrijving over de Joodse Raad Rotterdam en de Rotterdamse Joden tijdens de bezetting kunnen opvullen.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[188] Stadsarchief Rotterdam, archief 63, Archief van de Gemeentepolitie te Rotterdam.

5. Appendix

5.1 Demografische gegevens over het Rotterdamse Jodendom

Het lijkt er op het eerste gezicht op dat er van de Joodse inwoners van Rotterdam een ongekend hoog percentage Joden vermoord is wanneer wordt uitgegaan van het aantal Joden dat Valk in zijn artikel noemde voor de periode vlak voor de bezetting, 12.000, en als dit aantal wordt vergeleken met het aantal Rotterdamse Joden in de Bevolkingsstatistiek van 1947, 852. Deze twee aantallen de indruk kunnen wekken dat 93% van de Rotterdamse Joden vermoord is tegenover de 75% dat als landelijk gemiddelde wordt aangehouden. Waar komt dit verschil vandaan?

Ten eerste moet worden bepaald wie als Jood wordt gezien. Zijn dat de leden van een Joods kerkgenootschap, of is dat iedereen die uit een Joodse moeder geboren wordt, of zijn dat de mensen die volgens de Neurenberger Rassenwetten van de nazi's tot Jood werden bestempeld? Valk ging bij zijn aantal van *alle Joden* uit, met uitzondering van de tot christen gedoopte Joden. Verder is het niet duidelijk of hij hierbij alle Joden van het 'werkgebied' van de Joodse Raad Rotterdam, naast Rotterdam ook zuidelijk Zuid-Holland, in deze aantallen had opgenomen. Over de aantallen zijn er onduidelijkheden.

Het boek *Kaddisj, ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940 - 1945* komt op 13.000 personen. Hier wordt gemeld dat dit aantal de in mei 1940 ingeschreven Joden in het Rotterdamse bevolkingsregister betreft.[189] Op 1 oktober 1941 werden er 11.006 Joden geregistreerd en het verschil wordt in *Kaddisj* geduid door de vluchtelingen aan het begin van de bezetting.[190]

De administratie van Kamp Westerbork registreerde in 1942 en 1943 in totaal 6536 Joden met Rotterdam als laatste woonplaats.[191]

Loe de Jong en Jacques Presser gaan beiden in hun respectievelijke geschiedschrijving, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* en *Ondergang, De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940 – 1945)*, uit van 13.000 Joden en volgen daarmee de gegevens uit het bevolkingsregister van 1940.[192]

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[189] *Kaddisj, ter nagedachtenis van de Joodse Rotterdamse burgers 1940 – 1945* (Rotterdam 2000), 11 – 24.
[190] *Kaddisj*, 23.
[191] *Kaddisj*, 17.
[192] *Kaddisj*, 17.

Het al eerder genoemde aantal van 11.006 Joden komt voort uit 'Verordening 6' die op 10 januari 1941 werd opgelegd door de nazi's.[193] Dit was de verplichte registratie van personen van geheel of gedeeltelijke 'Joodschen Bloede'. Voor Rotterdam werden er 11.657 Joodse personen geregistreerd, inclusief Joden met een Duitse of andere nationaliteit. Wanneer deze andere nationaliteiten buiten beschouwing worden gelaten bleven 11.006 Rotterdamse Joden over.[194] 11.657 personen is het aantal Joden in Rotterdam dat door de maatregelen van de bezetter gevaar liep om gedeporteerd en vermoord te worden.

Naast het aantal Joodse Rotterdammers aan het begin van de oorlog valt het aantal van 852 in de Bevolkingsstatistiek van 31 mei 1947 op. Dat aantal is zeer laag en dat heeft een aantal oorzaken. Ten eerste is er een essentieel verschil tussen de verplichte registratie volgens Verordening 6, waarbij uitgegaan werd van de Neurenberger Rassenwetten en daardoor van de afstamming, en de niet verplichte geloofsregistratie van 1947. Rotterdammers die volgens de Neurenberger Rassenwetten Joods waren, hoefden niet ingeschreven te zijn bij een geloofsgemeenschap. Daarnaast leidde de ervaring van de verplichte registratie en de gevolgen tot een grote weerzin binnen Joods Nederland tegen elke vorm van registratie van de Joodse identiteit na 1945.[195] Het aantal van 852 is daarom veel lager dan het aantal Rotterdamse Joden dat de oorlog overleefde. Verder kwam er snel na de Tweede Wereldoorlog een emigratiegolf op gang wat resulteerde in een teruggang van het aantal Rotterdamse Joden in 1947.

Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten uit 2006 laat zien dat 23,6% van de Rotterdamse Joden de oorlog overleefde.[196] Dit aantal komt overeen met het landelijke gemiddelde.

Concluderend kan gesteld worden dat het aantal dat Valk in zijn artikel noemt niet zonder nadere uitleg gebruikt kan worden en dat het aantal Joden dat in de Bevolkingsstatistiek 1947 eveneens moet worden geplaatst binnen de juiste context. Een overzicht van de genoemde gegevens staat in bijlage 5.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodsertGoedRotterdam

[193] Presser, Jacques, Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940 – 1945) (Den Haag 1985), 58.
[194] *Kaddisj*, 19.
[195] A M van der Woel, Dokter D Hausdorff, 1901 – 1990 in *Rotterdams Jaarboekje 1991* (Rotterdam 1991), 147 – 148.
[196] Marnix Croes en Tammes, Peter, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten, 1940 – 1945* (Amsterdam 2006), 41.

5.2 De Joodse gemeenschap in Rotterdam na de oorlog - herinneringscultuur

Gedurende de oorlog werd de Rotterdams-Joodse gemeenschap voor meer dan 75% vernietigd. Families kwamen niet, of grotendeels niet, terug uit de kampen. Het grootste deel van de betrokkenen bij de Joodse Raad Rotterdam was vermoord, enkelen kwamen terug en enkelen waren niet gedeporteerd. Het Joodse Rotterdam met een Joodse middenstand bleek vrijwel geheel weggevaagd.

Vooral na de televisieserie 'De Bezetting' (1960 – 1965) die door dr. Loe de Jong gepresenteerd werd en tijdens de publicatie van zijn werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* – in veertien delen tussen 1969 en 1991, ontstond een maatschappelijk debat waarin ook de rol van de Joodse Raad kritisch werd benaderd.[197] Hoe vond dit debat zijn weerklank in Rotterdam?

Drs. Arthur Vis kwam in de jaren vijftig in de Maasstad wonen en woonde daar bijna veertig jaar. Hij was een trouw bezoeker van de synagoge van het NIK in Rotterdam. Hij meldt dat er niet of nauwelijks over de Tweede Wereldoorlog gesproken werd. De algemene indruk was dat de personen die in de Joodse Raad Rotterdam terecht waren gekomen zich daar hadden ingezet voor de gemeenschap en hun best hadden gedaan. Wie dat niet had gedaan, vertoonde zich niet in de synagoge. Ieder lid van de Rotterdams-Joodse gemeenschap kende het eigen verlies en de gemeenschap kenmerkte zich door 'we gaan door'.[198] Het was een houding die aansloot bij het Rotterdam dat het grootste deel van de binnenstad tijdens het bombardement van 14 mei 1940 had verloren. Het was gebeurd, het kon niet meer veranderd worden en men ging verder. Juist in de huidige tijd neemt de belangstelling in Rotterdam toe voor haar geschiedenis en ook voor haar Joodse geschiedenis.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

[197] *De bezetting*, televisieserie in 21 delen gepresenteerd door dr. Loe de Jong tussen 6 mei 1960 en 4 mei 1965 met op 3 mei 1962 de aflevering over De Jodenvervolging en dr. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1969 – 1994).
[198] Gesprek met drs. A E Vis, 14 mei 2018.

6. Bronnen

6.1. Archieven

6.1.1. Stadsarchief Rotterdam

1. Archief 444-02_88 Stukken betreffende maatregelen t.a.v. Joden en de Joodsche Coördinatie Commissie in 444-02 Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam, afd. Algemene Zaken (NSA/AZ.
2. Archief 29. Archieven van de Nederlands-Israëlitisch Gemeente (NIG) te Rotterdam, 1737 – 1996.
3. Archief 273_1826, namenlijst van Joodse inwoners van Rotterdam (273, Verzameling Tweede Wereldoorlog).
4. Archief 63, Archief van de Gemeentepolitie te Rotterdam.
5. Archieven bevolkingsregister, online.
6. Rotterdams Jaarboekje 1955 - artikel H J Valk (tevens bijlage 1).

6.1.2 NIOD

1. Archief 182 Joodse Raad, dossier 209 Bureau Rotterdam.
2. Archief 273, Stuhldreher, C J F, 64 Lijst van leden van de Nederlandse Volksmilitie die door het Sonderkommando Wölk van Referat IV A zijn gearresteerd, 1986.
3. Archief 860 Onderzoek – Advocatuur in bezettingstijd [1940 – 1945] archiefstuk 145, mr. A. Wolfsbergen en archiefstuk 151 Afwijzingen mr. M. Levie tot en met mr. A. Wolfsbergen

6.1.3. Archief Joods Historisch Museum

6.1.4. Nationaal Archief te Den Haag.

6.1.5. Online en websites

Delpher: Krantenartikelen over de Joodsche Raad bureau Rotterdam zowel tijdens als na de bezetting. Uit het *Joodsche Weekblad* werd gereconstrueerd wie bij de Joodse Raad Rotterdam werkzaam was.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

Schumacher, Eric, Joodse Raad Rotterdam, fragment van *Het dilemma van de Joodsche Raad*, in artikel https://historiek.net/joodse-raad-tweede-wereldoorlog/67779/

www.anderetijden.nl

www.graafflorisstraat.nl

www.historischnieuwsblad.nl

www.jodeninnederland.nl

www.joodsamsterdam.nl

www.joodserfgoedrotterdam.nl

www.loods24rotterdam.nl

www.loods24.wordpress.com

www.oorlogsgravenstichting.nl

www.jck.nl

6.2. Documentaire en televisie

1. Het verborgen verleden van Job Cohen in *Verborgen Verleden* (Hilversum, 2017) op https://anderetijden.nl/artikel/6753/Het-Verborgen-verleden-van-Job-Cohen
2. Lindwer, Willy, *Het fatale dilemma – de Joodsche Raad voor Amsterdam* (Amsterdam 1995).

6.3. Bijzondere illustraties

1. Foto Jannetje van Buren © collectie Ed en An Philipse.
2. Sophia Hartog - Reclamefolder voor Nutricia (importeur P. van Berkel), ca. 1928, voorkant. Met dank aan Francine Hartog.
3. Kaart locaties Joodse Raad Rotterdam, www.joodserfgoedrotterdam.nl.
4. Sophia Hartog, portretfoto, met dank aan Francine Hartog.
5. Foto Amandus Wolfsbergen, via https://www.joodsmonument.nl/nl/page/225259/amandus-wolfsbergen.

6.4. Oral history (interviews en gesprekken)

1. Mirjam Bolle, Jeruzalem, februari 2012. Mirjam Bolle was secretaresse van Asscher en Cohen van de Joodse Raad in Amsterdam op het hoofdkantoor op de Nieuwe Keizersgracht.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

2. Job Cohen, kleinzoon van Hendrik Cohen, voorzitter Joodse Raad bureau Rotterdam.
3. Francine Hartog, achternicht van Sophia en Esther Hartog.
4. Judith Preger – Reshef, kleindochter de heer Preger, Joodse School Molenwaterweg.
5. Interview met Harry Polak, 2018 door Esther Shaya.
6. Interview met Ed Philipse, 2012.
7. Interview met Carry Ulreich (Carmela Mass), per telefoon april 2018.
8. Gesprekken met drs. Arthur Vis, kende Joods Rotterdam in de jaren 50, 60, 70 en 80, vader van Ruben Vis.
9. Gesprek met Ruben Vis, groeide op in Joods Rotterdam na de oorlog.
10. Getuigenissen via de USC Shoah Foundation Visual History Archive ('Spielberg-archieven').
11. Interview met Leonard Wolfsbergen (juni 2018).

6.5 Literatuurlijst

Bool, Flip, *Paul Schuitema (1897-1973). Een poging tot ordening van zijn werk voor de Tweede Wereldoorlog*. Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam 1974

Boom, Bart van der, *'Wij weten niets van hun lot', gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012)

Croes, Marnix, *The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival*, Research Note, Research and Documentation Center of the Netherlands Ministry of Justice (Den Haag 2006)

Croes, Marnix en Tammes, Peter, *Gif laten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar overlevingskansen van Joden in de Nederlandse gemeenten 1940 – 1945* (Amsterdam 2006)

Happe, Katja, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940 – 1945* (Amsterdam 2018)

Jaarboekje van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 2004-2005 (Leiden 2006)

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 delen, Den Haag 1969 - 1994)

Kok, G. Chr., *Rotterdamse juristen uit vijf eeuwen* (Rotterdam 2009)

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam

Kristel, Conny, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de jodenvervolging* (Amsterdam 1998)
Lang, Wally M. de, *Het oorlogsdagboek van Dr G Italie. Den Haag, Barneveld, Westerbork, Theresienstadt, Den Haag 1940 – 1945* (Amsterdam 2009)
Liempt, Ad van, *Jodenjacht, de onthutsende rol van de Nederlandse Politie in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011)
Oosthoek, drs. A. W. (e.a.), *Kaddisj, Ter nagedachtenis van de joodse Rotterdamse burgers 1940 – 1945* (Rotterdam 2000)
Pauw, J. L. van der, *Guerrilla in Rotterdam. De paramilitaire verzetsgroepen 1940 – 1945* (Den Haag 1995)
Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940 – 1945)* (Den Haag 1985)
Riet, Fras. A. M. van, *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zaltbommel 2008)
Rotterdams Jaarboekje 1955 (Rotterdam 1955)
Schippers, Hans, *De Westerweelgroep en de Palestinapioniers* (Hilversum 2015)
Schrijvers, Piet, *Rome, Athene, Jeruzalem, leven en werk van Prof Dr David Cohen* (Groningen 2000)
Schütz, Raymund, *Vermoedelijk op transport* (Leiden 2010), masterscriptie
Schumacher, Erik, *1942. Oorlog op alle fronten* (Houten 2017)
Somers, Erik en Cohen, David, *Om erger te voorkomen. De herinneringen van David Cohen, voorzitter van de Joodsche Raad (1941 – 1943)* (Zutphen 2010)
Trigt, Paul van, *Een kleine kehilla met de jeroesje van een grote. De geschiedenis van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Rotterdam* [1945 – 2007] (Rotterdam 2007)
Ulreich, Carry en Wallet, Bart, *'s Nachts droom ik van vrede: oorlogsdagboek 1941-1945* (Zoetermeer 2016)
Valk, H. J., De Rotterdamse Joden tijdens de bezetting in *Rotterdams Jaarboekje 1955* (Rotterdam 1955)
Veld, Dr. N.K.C.A. in 't, *De Joodse Ereraad* (Amsterdam 1989)
Vuijsje, Ies, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging* (Amsterdam 2006)
Zee, Sytze van der, *Vogelvrij, de jacht op de Joodse onderduiker* (Amsterdam 2010)

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodseerfgoedRotterdam

7. Met dank aan:

Adrienne Baars, historicus,
Louisa Balk, Stadsarchief Rotterdam,
Piet Boogert, voor het proeflezen,
Astrid de Bruin, voor het proeflezen,
Frank van Gelderen, Loods 24 Rotterdam,
Francine Hartog, informatie over Esther en Sophia Hartog,
Linda Malherbe, Verhalenhuis Belvedère, informatie over Esther en Sophia Hartog,
Albert W. Oosthoek, advies,
Jeff Overste, Joods Historisch Museum, informatie transportlijst 3 september 1944
Jaap Sanders, algemene informatie,
Hans Schippers, informatie over de Westerweelgroep,
Raymund Schütz, voor zijn advies,
Esther Shaya, interview met Harry Cohen,
Theo Vermeer, expert informatiebeheer, Stadsarchief Rotterdam,
Ruben Vis, Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, informatie Joods Rotterdam,
Drs. Arthur Vis, informatie Joods Rotterdam (woonde tussen 1956 – 1996 in Rotterdam),
Bart Wallet, scriptiebegeleider,
Leonard Wolfsbergen, informatie over Amandus Wolfsbergen.

8. Bijlagen

1. Artikel H. J. Valk uit Rotterdams Jaarboekje 1955,
2. Matrix Joodse Raad Rotterdam,
3. Adressen Joodse Raad Rotterdam,
4. Gesprek met Harry Cohen door Esther Shaya,
5. Aantal Joodse Rotterdammers 1939 – 1948.

© R A Snijders / JoodsAmsterdam / JoodserfgoedRotterdam